

О. МАК

В КІГТЯХ НКВД

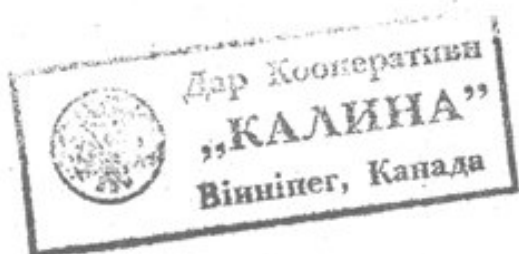
ФЕЙЛЕТОН "ПРАЦІ"

1953

ОЛЬГА МАК

В Кігтях НКВД

~~1900~~
БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

Друкарня оо. Василян

ПРУДЕНТОПОЛІС

— ПАРАНА —

БРАЗИЛІЯ

Від Видавництва

Після другої світової війни появилася вже декілька книжок публіцистично-доказового і літературно-художнього характеру про становище України й українського народу під російсько-советською займанщиною. Авторами тих книжок є очевидці і свідки, яким не доля судила переживати всі страхиття комуністичної диктатури Кремля і яким під час останньої воєнної хуртовини пощастило продертися на Захід і тут сказати правду про советську дійсність.

З під пера очевидця є також чергова книжка про страшну советську дійсність — „В КІГТЯХ НКВД“ Ольги Мак.

„В КІГТЯХ НКВД“ — це художньо оформлені спомини української жінки — матері, яка живо й образowo переповідає свою родинну трагедію під час найбільшого московсько-советського терору в Україні за Миколи Єжова, шефа НКВД в 1938 році.

Спомини „В кігтях НКВД“ появилася перед недавнім часом у формі фейлетонів в одному нашому американському часописі. Є також перекладені на португальську мову й ждуть своєї окремої появи. Та поки це станеться, користуємося з ласкавого дозволу Шановної авторки надрукувати їх в оригіналі, щоб і широкий загальний читачів у Бразилії міг ближче усвідомити собі нечувану трагедію й мартирологію українського народу під московською окупацією.

Прудентопіль, січень 1953.

В-во оо. Василян

„ЄЖОВЩИНА“

„Єжовщина“ — це одна з найхарактерніших кривавих сторінок більшовицької історії і, з огляду на реальність комуністичної загрози, яка повисла над світом, мусять увійти, як остерога, до міжнародного політичного лексикону. Питома вага подій, яку криє за собою це чульне і часто незрозуміле слово, поганебности своєї рівняється хіба славі широковідомих гітлерівських „таборів смерті“.

Поняття „єжовщина“ походить від імені шефа НКВД (Народний Комісаріят Внутрішніх Справ) — Миколи ЄЖОВА, який перебував на цьому пості з 1938 по 1939 рік і який, згідно з останніми повідомленням, мав скінчити своє життя самогубством у шпиталі для божевільних.

По суті ж своїй „єжовщина“ представляла собою остаточний і завершувачий етап складного і довготривалого процесу поневолення народів, що ввійшли в склад Советського Союзу.

Говоримо „завершувачий етап процесу“, бо вже за попередніх двадцять років свого панування більшовики систематично і неухильно крок за кроком позбавляли підкорені собі народи всіх давніше обіщуваних вольностей і відбирали їм навіть ті права, якими вони користувались ще в монархічній російській „тюрмі народів“. Проголосивши принципове гасло свободи розвитку культур національних по формі, але інтернаціональних по змісту, російський комуністичний уряд поступово і пляново нищив провідних людей інших національностей у всіх галузях життя: політичній, економічній, культурно-духовій та заміняв їх москалями або московськими запродавцями.

Голодом і масовими репресіями ослаблялось фізичну потугу народів. Пресова і мітингова агітація йшла наступом на психіку мас, перековуючи їх, що вони найвільніші і найщасливіші під сонцем, і таким способом притупляла їхню свідомість, виховуючи ідеальних рабів. Сказано бо: „сирважнім рабом є той, хто не відчуває тягару свого рабства“. На допомогу агітації приходили репресії, гострота і сила яких определялася відповідно до численности і значення народу по ступені його політичної свідомости:

що більший був нарід, якщо вище стояла його національна свідомість, сильніші були його намагання до незалежнення від Москви, — там безоглядыше нищили його більшовики, тим тяжчим утискам він підлягав.

Та всі ці заходи, тільки частково досягали мети серед незначного відсотку населення, головню молоді і найбільше відсталого елемента, водночас викликали озлоблення і ненависть серед більшости населення, яке реально давилося на світ і тверезо розцінювало „благодаті“ більшовицького „добробуту“.

В умовинах нечуваного безправ'я, репресій і постійного шпигунства, ця ненависть не могла вилитись у реальний чин і тому була нешкідливою. Але на випадок війни, коли державна система похитнулася б під ударами з зовні, ця, довгостримувана залізними вудилами, стихія грозила вибухнути страшною пожежею, а в її висліді не можна було сумніватися.

Отже, страх перед можливістю внутрішніх комплікацій в час війни штовхнув комуністичний уряд до застосування скрайніх заходів „очищення запілля“, а їх переведення було доручено новопризначеному шефові НКВД, Миколі Єжову.

„Єжовщина“ офіційно проходила під гаслом: „викорінити і знищити до ноги ворогів народу!“, а диктувалася ніби наявністю існування численних підпільних контрреволюційних організацій, які діяли на шкоду існуючому режиму, а насправді мала цілком іншу, подвійну, мету:

1. Знищити остаточно весь той елемент, який мав найбільші підстави бути невдоволений існуючими порядками і міг у майбутньому очолити визвольний рух.

2. Жорстокими розправами і масовими мордами заарештованих залякати решту, так щоб вона тремтіла на саму думку про можливість бунту і непокорення.

Оперши основу свого панування на посіяній серед підкорених собі, мас взаємній ворожнечі, шпигунстві і недовір'ї, більшовики найбільше боялись згуртування і об'єднання у народів, яке завжди являється першою підвалиною спільного сиротиву проти гнобителів. І тому, попереджуючи прямування пригноблених, вони штучно створювали різні „організації“ і жорстокими розправами з ними намагалися вибити в людей саму думку про будь-яке об'єднання. От чому в підземеллях НКВД катували невинних

людей, примушуючи їх до найдикіших самообвинувачень-участі в неіснуючих підпільних контрреволюційних організаціях, саботажах і шпигунстві на користь „капіталістичних держав“. От чому преса і залінені комуністичні агітатори на щоденних мітингах по всіх установах цинічно хвалилися своєю жорстокістю і підкреслювали на кожному кроці, що всяке бажання увільнитися від комуністичного ярма беззглядне і тягне за собою страшну і безоглядну кару.

Отже, ціллю і завданням „ежовщини“ було не знищення активно діючих ворогів советської влади (бо їх уже було знищено), навіть не знищення людей з ворожим до комунізму світоглядом (бо довелось би знищити 90% всього населення). — але знищення віри у можливість визволення, умиртвлення поривань народів до свободи і незалежності.

Жертвами цієї кампанії у першу чергу почали падати рештки свідомішої національної інтелігенції, кваліфіковані фахівці і селянство. Але потім злива арештів поширилась і на високих партійних урядовців, на простих робітників і найвизначніших людей, очевидно для того, щоб ніхто не počував себе певним і постійним страхом за своє існування намагався зайняти якнайменше місця на „щасливій советській землі“.

Жах і паніка заганували серед населення. Найменше, необережно сказане, слово, найменша помилка в роботі, найменший компромітуючий факт з власного життя, чи з життя рідні, а навіть знайомих, був вистачаючим обґрунтуванням для смертної кари чи довголітнього ув'язнення. Звичайний, безпідставний наклеп одної особи на другу перетворювався в незаперечний обвинувачувальний аргумент, що мав ті ж самі наслідки. Арешти досягли нечуваної в історії кількості. Смертні вироки стали буденним явищем, а заслання вважалося щасливим закінченням арешту. Недаром повстав у ті часи такий трагі-комічний віп:

„Щасливий советський громадянин! Він щасливий якщо ще на волі! Коли ж його заарештували — щасливий, що ще не заслали на Сибір! Коли його заслали на Сибір — щасливий, що не розстріляли! А коли розстріляли — щасливий, що вже більше не мучиться!“.

Діяльність всемогутнього НКВД не тільки не підлягала жадній контролі, але навпаки, сама була скерована на контролю

всього державного апарату, починаючи від Кремля *) і кінчаючи глухим закутком віддаленої провінції.

Про самого Миколу Єжова було відомо, що він ще в часи революції відзначався найбільше тим, що тримався від фронту у віддалі не ближче як 20 кілометрів, а для збудження свого апетиту до їди власноручно мордував різним способом по кілька молодих хлонців, зловлених йому спеціально для тієї мети. Штаб його низових поплечників у НКВД постійно поширювався і добрався з найгірших віднадків суспільності — садистичних збоченців і криміналістів.

Легко собі уявити почування всього „щасливого совєтського народу“, відданого у безконтрольну владу цієї дикої, і, майже, поголовно неграмотної, банди!..

Оскільки регулярні суди були фізично неспроможні розв'язати таку навалу справ, то їх обмежили тільки до ведення цивільних і кримінальних розправ. Розправи ж „політичні“, започатковані в НКВД, були віддані до компетенції новостворених судів „трійок“. „Суд трійки“ — це засідання трьох перших — лішних типків з тайних чи явних співробітників НКВД, які впродовж одного засідання при відсутності свідків, оборони і самих обвинувачених виносили по кілька десятків, а то і сотень вироків, починаючи від **НАЙЛЕГШОГО**: — три роки заслання до кари смерти включно. Склад „трійок“ постійно мінявся, а причина й висота кари вважалися державними таємницями, і тому рекурси на постанови „трійок“ були заборонені.

І щокілька день це модерне „правосуддя“, помимо смертних вироків, виганяло з кожного міста до залізничних двірців, у супроводі численого конвою, довжелезні валки обдертих і вимучених людей. А тут на них вже чекали заґратовані ваґони, щоб відвезти свої жертви на Далекий Схід або похмуру Північ на довгі роки заслання, на холод, голод, хвороби і смерть. На їхнє місце тюрми поповнювалися новими і були такі переповнені, що в'язні могли спати тільки сидячи і то почерзі.

А в покритих вічними снігами пустелях, в непрохідних лісах Сибіру і Далекого Сходу виконувалися величезні роботи: бу-

---

*) Кремль — старовинна твердиня Москви, а тепер — осідок найвищих урядів Советського Союзу.

дувалися міста і гіганти воєнного промислу, прокладалися тисячі кілометрів нових залізниць, в погоні за цінними копалинами розривалися земні надра, змінялися русла рік, прокопувалося водні канали, вирубувалися на експорт сотні квадратних кілометрів лісу — все дармовими робочими руками в'язнів.

Жіноча „емансипація“, звільнивши частково недавніх „рабинь“ від кухні і виховання дітей, наложила натомість на них нові обов'язки і права: ділити долю мужчин по в'язницях, як рівних з рівними . . .

І в той самий час, коли на засланнях гинули сотні тисяч людей, коли вдовіли матері і сиротіли діти, коли вся країна захлистувалася від безневинно пролитої крові і сліз. — ревні посіпаки з НКВД постійно авансували, діставали відзначення та винагороди і присвоювали найціннішу частину skonфіскованого у своїх жертв майна. Чим більше запроцастив той чи інший кат людей, чим неймовірніші „злочини“ вдалося йому сфабрикувати, тим щедріше сивалися за нього відзнаки та винагороди, тим вище він посувався у своїй злочинній кар'єрі.

Чи ж не варт було старатися?!!

В ОЧІКУВАННІ КАТАСТРОФИ

Україна, що ще в часи першої світової війни поставила збройний опір більшовикам за свою неналежність і яка по кількості населення і природним багатвам становила надціннішу частину у своїй Совецькій Федерації, вважалася найбільше небезпечною у своїх сепаратистських тенденціях і тому найбільше терпіла в усіх попередніх міроприємствах московського уряду. Але особливо тяжких пометьлася на ній „єжовщина“, скерувавши цим разом вістря своєї ненависти проти тих решток серця і мозку нації, що чудом залишилися від попередніх процесів, або виростили нові в умовах гоніння і знущань. Після страшного, спустошливого смерчу „єжовщини“ рідко де залишилася родина, не надцерблена арештами.

Ці прокляті роки довгого розгулу енкаведівської банди застали нас у місті Н. Я була замужем за професором високої школи і в той час мала донечки: старшій було 4 роки, а молодшій ледве минув рік.

Виконуючи обов'язки дружини і матері, я водночас вчилася у тому самому Педагогічному і Інституті, де працював мій муж, і в липні 1938 року мала скласти державні іспити та дістати диплом професорки середніх шкіл (середня школа в Сов. Союзі відповідає приблизно європейській 8-ми класовій гімназії). А що належала по успішності до найсильніших студентів, то заздалегідь дістала пропозицію від дирекції, щоб після закінчення студій залишитися асистенткою при кафедрі літератури в інституті.

Але дарма, що мені поєміхалося майбутнє, дарма, що чоловік мій мав також порівняно високоплатну посаду, дарма, що ми були добре дібраним подружжям, — щасливими ми не почувалися ніколи. Жахлива дійсність довколишнього світу настільки вдиралася до нашого мирного домашнього вогнища і отруювала нам кожну найрадіснішу хвилину. Особливо ж підкреслював непевність нашого щастя той факт, що батько мого мужа ще в часи першої світової війни втік з своєю старшою донькою закордон і більше не вернувся.

В наслідок того, мій муж, а разом з ним і я, почували себе в постійно напруженій тривозі для безпечности мусіли щороку міняти місце побуту. Щопрада, з боку офіційних чинників проти нас ніхто не виступав, але окремі факти недвозначно свідчили, що політична розвідка не спускала нас з ока.

Зрозуміти може не хіба той, хто знає складні більшовицькі процедури реєстрацій на право мешкання, церемонії звільнення і прийняття на працю, коли мусілося виповняти довжелезні заплутані анкети, писати докладні автобіографії і виповняти десятки інших клопітливих формальностей, смішних і незрозумілих для всього не-советського світу. Отже, при проходженню цих всіх процедур виявлялось несумнівно, що за нами стежать і про нас знають багато таких подробиць, про які ми самі ніколи не думали.

Советський громадянин, слухно чи неслухно заідозрений в сучасному, міг себе напевно вважати заарештованим в майбутньому, тому і ми за шість років подружнього життя зуміли привикнути до такої думки, що колись може статися нещастя. Студії для мене були не лишень побажаними, але й необхідними, щоб, на випадок нещастя, я змогла дістати ліпше платну посаду і утримувати родину.

Зайве в говорити, що для жінки, що має двоє дітей, студії в справу важкою, але часу не можна було гаяти. Зрештою, я не була винятком, бо таких студенток-магерів було багато.

В нашого маленькому провінціальному місті Педагогічний Інститут був найвизначнішою установою, а тому і не дивно, що перша хвиля кампанії „чистки зацілля“ впала на наш заклад, „змивши“ нараз директора-комуніста і трьох професорів. Сталося це влітку 1937 року.

В інституті запанував неспокій, який ще побільшився, коли за кілька днів операція повторилася. Повторювалася вона час до часу далі, і за рік в інституті було вварештувано 32 чоловіки, в число яких, окрім директора, професорів і старших студентів, попало кілька простих робітників і навіть один неграмотний конюх. Поруч з тим новий директор, бажаючи показати свою солідарність з державними міроприємствами, почав звільнювати професорів і студентів, що на його думку, були політично „неблагонадійні“. Звільнення на такій підставі мало чим різнилося від ув'язнення, бо нещасні не мали жодяк виглядів дістати

якусь роботу, а, окрім того, попали до списків „підозрілих“ і могли щохвилини сподіватися арешту.

По цілому місті і по цілій Україні відбувалося те саме.

Для нас наступили страшні дні.

Чоловік, виходячи з дому, точно інформував мене, куди і на скільки часу він виходить, а коли мене не було вдома, лишав записку. Спізнення на півгодини проти означеного часу наповняло моє серце тривогою і примушувало бігти туди, де він мусів бути. Кожні несподівані кроки в коридорі, особливо увечері, стинали холодним жахом кров у жилах і примушували прислухатися: чи не до нас?..

Ніхто не міг спокійно їсти, ніхто спокійно не спав. Мене ж навіть у короткі хвилини забуття переслідував не то сон, не то галюцинація: ніби йду темним підземним ходом. Знаю, що вийти з нього не можна, але якась непереможна сила штовхає мене наперед, на видиму загибель. Хідник стає щодалі, то нажчий і вужчий, так що я спочатку згинаюся, потім стаю на коліна, потім плазую, як вуж, аж поки не застрягаю поміж холодним, сирим камінням. Кінець! Не можу ні лізти вперед, ні повернутися назад! Лежу, мов роздавлений хробак, в цілковитій темноті, а слизьке каміння давить з усіх боків і сивняє віддих. Я кличу смерть, але знаю, що поки вона прийде, мене багато, багато днів!.. А час пливе так страшно довго!..

Прокидаюся, облита холодним потом, усвідомлюю собі, що це був лишень сон, але почуття страшного тягару на душі так і не проходить цілий день...

По рокові масових переслідувань і арештів, коли вже всі були переконані, що це безголов'я, як і десятки інших попередніх, мусить незабаром скінчитися, несподівано почалася нова пресова кампанія за те, що „проявлено замало чуйности“, що „ворога народу“ ще не зліквідовані і діють далі. А тому, щоб довести успішно боротьбу до кінця, на пост комісара внутрішніх справ призначається „досвідченого і твердого чекіста“ Миколу Івановича Єжова. Москва поклала всі надії, що „Микола Іва-

нович“ не спустить нікому і всіх “ворогів народу“ візьме в „ежові рукавиці“ */.

Дійсно „ежовські рукавиці“ дали себе негайно відчутти і репресії розгорілися з новою силою. Кожен день почав приносити все сумніші новини: масово викидали з роботи родичів всіх ув'язнених, пізнавали в транспортах на заслання десятки знайомих, по багатьох людях взагалі зникали всякі сліди, і нарешті звичайними стали випадки, коли заарештовували батька і маму разом, дітей забирали до сиротинця, а мешкання опечатували. Самогубства траплялися на кожнім кроці.

Одного дня забрали і нашого сусіда, що мешкав над нами на поверсі. Залишилася жінка, старенька, хвора мама і двоє маленьких дітей. Хлопчиків було тільки дев'ять місяців. Жінка Олена студіювала також, тільки на іншому факультеті.

В той день я вернулася додому з інституту перед вечором, вже поінформована про нову трагедію, а на столі застала записку від мужа такого змісту: „Ольго! Чекаю тебе в парку коло містка над ставом між 8-ою і 9-ою годиною. Олександр.“

Читаю і думаю над тим, що за давнє побачення призначив мені чоловік, а згори через стелю чую жіноче ридання.

— Я піду на гору до Олени, — кажу до свекрухи.

— Кули?! — заступає мені двері порелякана старушка — Чого підеш? Їм і так нічого на допоможеш, а собі можеш пошкодити. Хтось побачить і доведе.. А ти ж знаєш, як мало нам треба до бід!.. Я тебе дуже прошу!.. Для Олександра, для твоїх власних дітей — не йди!

І я не йду.

В призначений час приходжу до парку і застаю чоловіка, що сидить на лавці і задумано дивиться в землю.

— Добре, що ти скоро прийшла, — каже, підіймаючись мені назустріч. — Я мушу піти на стацію, то, може, пройдемося зі мною?.. Я маю тобі дещо сказати.. Дома незручно говорити через маму.. А тут ще та нещасна Олена!.. Не можу слухати її плачу!.. Тільки.. затім собі добре, що ми ЙДЕМО ДИВИТИСЯ НА

*/ Йож — по російськи їжак. Отже, Ежов по-нашому було би правильніше сказати „Їжаков“. В російській мові є такий вираз: „взяти в ежові рукавиці“, себто в рукавиці, зроблені з їжака. В нас кажуть в тому розумінні: взяти когось в обертаси, або в краби.

НОВИЙ РОЗКЛАД РУХУ ПОЇЗДІВ!.. Так саме попрошу тебе згадати всю нашу розмову, хоч ми здебільша будемо говорити про зовсім нецікаві речі... Зараз зрозумієш все!..

Я збентежено приймаю його рама, і ми йдемо в напрямі залізниці.

Олександр дійсно говорить про неактуальні речі: про подорож до Києва, про планований захист своєї наукової дисертації, про мою майбутню працю і т. д. говорить, як людина, що є певна свого завтра" і дивиться на життя з великим оптимізмом. Нарешті, коли ми виходимо на безлюдну вулицю, чоловік не міняючи інтонації, каже:

— А тепер хочу тобі сказати кілька слів, котрі мусять затримати виключно для себе... Стримайся від розпучливих рухів і істеричних вигуків! Не оглядайся по сторонах!..

Ти вже, здається, досить привикла до думки, що я... що ми... ну, що мене може скоро не стати... Спокійно! Будь мужньою! Мені здається, що за мною останнім часом слідять... Може, навіть зараз... Тому, коли б так сталося, що тебе будуть колись питати, про що ми говорили оце тепер, ідучи на стацію, — постарайся докладно розповісти всю нашу розмову до цього моменту. В теперішній ситуації треба бути приготованим до всяких несподіванок, бо через якусь дрібницю чоловік може впасти жертвою...

Мене можуть забрати ще й сьогодні, чи завтра, чи за тиждень — все одно! Я вже так втомився тим чеканням, що, чим скоріше — тим ліпше! Хай вже раз буде кінець! І так давно, як це я — син політичного емігранта і шляхтич з походження — досі на волі!

Хочу тобі напоследок сказати кілька слів...

Тобі залишилося ще трохи більше двох місяців, щоб закінчити інститут. За той час може ще нічого не статися, але, колиб сталося — напруж всі свої сили, всю свою волю і енергію, щоб іспит скласти! Коли будеш мати диплом, тобі буде легше жити. Щоправда, роботи тут, на Україні, напевне не дістанеш, а тому мусяш влізати десь в глибину Росії чи до Середньої Азії. Там нема такої острої контролі, і там напевне зможеш улаштуватися. Але диплом годі конечний! Повторюю ще раз: іспит мусять скласти!

Мучить мене ще одна думка... Знаючи своє непевне становище, я не повинен був женитися. І, признаюся тобі, що до зус-

трічі з тобою, я був твердо переконаний, що лишуся до кінця життя нежонатим. Але, пізнавши тебе, забув за це рішення і легковажно пішовши за голосом свого серця, одружився... Тепер не раз думаю над тим, що це було нечесно з мого боку, і страшно боюся, що в разі мого арешту, залишившись зблямованою „жінкою ворога народу“, зв'язаною дітьми, — будеш проклинати мене!..

— Олександр! -- зупиняюся я. — Як ти можеш це говорити?!!

— Ох, дитинко! — зігхнув чоловік. — Ти ще зараз не уявляєш, що тебе чекає. А я, коли подумаю про свій арешт, то найбільше мучуся думкою не про себе, а про тебе і про дітей. Що ви будете робити?

— Те саме, що роблять інші..

— Інші? Бачиш, інші зрікаються своїх мужів і батьків через пресу і виходять заміж, щоб тільки врятуватися..

— Я того не зроблю!

— То будеш постійно гнаною, постійно переслідуваною!.. А діти? Адже і вони від самого початку життя носитимуть тавро „політичної неблаганадійності“ і, щоб мати дорогу в майбутньому, будуть змушені мене виректися!.. Коли подумаю над тим всім, бачу, що ти будеш повне право проклинати мене і ту хвилину, коли дала мені свою руку. Коли б ти знала, як мені тяжко про це подумати! Ні, ні! Тільки вже зроби, як інші: забудь мене, вийди заміж, тільки не проклинай, що в 25 років вже маєш зламане через мене життя!..

— Дякую за таку „пораду“! Тільки забуваєш, що, виходячи заміж, я вже знала про тебе все..

— Що ти знала?!. Що ти могла знати у 18 років?!. Ти була дитиною! Але я старший за тебе на 9 років і повинен був бути мудрішим!..

— Залиши це, Олександр! Я нічого не жалує і не буду жалувати, а тим більше тебе проклинати чи ненавидіти.. Навпаки.. посідаю в думках з тобою все найраце.. — сльози не дали мені говорити. — Зрештою, хто тепер є певним? Хіба ти не бачиш, що всі в однаковому положенні?..

— Так, це правда! Але... Тільки не плач, не плач, прошу тебе!..

— А навіщо ж ти про це говориш?

— Говорю, бо хочу примусити тебе сміло і тверезо глянути в лице небезпеці і приготувати до найгіршого. Стара мудрість го-

ворить, що ліпше бути приємно розчарованому, ніж прикро заскоченому...

Лашаю на тебе також свою маму. Не покидай її! Вона, крім мене, не має більше нікого на світі. Останнє, що їй залишиться, коли стратить мене — це ти і вчуки. Держіться всі вкупі, і вам буде легше... Дітей впевнюй, що, поки я буду живий, то все буду любити їх і пам'ятати. Тебе також!.. Але коли б зайшла потреба зректися мене через пресу, то не думай довго — зрїкайся! Основне — щоб уратуватися! Коли в думках і всерці будете далі моїми, то зречення на папері мені не завдасть болю!.. — говорив чоловік, але я відчувала, що думав інакше...

— Ще одне: до НКВД: не ходи! Не хочу нього з двох причин: по-перше, не бажаю, щоб ти наражала себе на наслідки і на образи з боку тих негідників. А, по-друге, не забувай, що ти належиш до інтелігентних, отже підозрілих людей... Маючи пряму і непогамовану владу, — скажеш у пападі обурення якесь необережне слово і підеш за мною... А тоді, подумай, що буде з дитям?!! Я би не переніс тої думку, що ти — у в'язниці, а дити — в свротинці!.. Це — найстрашніше, що може статися! Це було б для мене тяжче найгірших тортур і самої смерті!!! Тому заклинаю тебе всім святим: будь обережною!.. Зрештою, сама бачиш, що, помимо всіх старань, нікого не звільняють, хіба пішов до них на службу... Були би тільки годі вигляди на якийсь рятунк коли б я мав за собою якусь конкретну провину: скажімо, грабунок, чи вбивство. Але я невинний! Невинний, як і тисячі до мене подібних! І коли влада, знаючи про це так саме добре, як і заарештовані, все ж кричить про якісь організації і саботажі, то що ж тоді pomoже боронитися?..

Оце все, що я хотів тобі сказати. Не забудь моїх бажань, коли станеться нещастя, але й не переймайся передчасно всім сказаним. Що нам судилося, того не мвнути, а як складуться обставини — того ніхто не знає. Огже, будьмо приготovanі до всього, але не виключаймо можливості, що доля буде ласкава до нас...

Тепер обітри сльози і скажи, що тобі купити в Києві? Ти була згадувала за якісь гудзика до нової суконки. Які вони мають бути: зелені? сині?

Я не відповідаю...

Підходимо до стації.

— Лишайся тут, на дворі, — каже чоловік. — Маєш заплакані очі, і ліпше тобі на світло не виходити: щасливі совєтські громадяни не мають права плакати...

Додому вертаємось окружною дорогою, так що я трохи заспокоююся і приходжу до себе. Відчуваю потребу і навіть обов'язок щось сказати, як говориться перед довгою розлукою, або при постелі умираючого. Але думки вихрем кружляють в голові, і я не можу видушити зі себе жодного слова. Нарешті вже на подвір'ї зупиняюся і ханаяся за першу ліпшу, дуже наївну фразу:

— Коли... коли тебе не буде зі мною, — дивись на ту он зірку! Я також буду дивитися, і ми бодай в думках будемо разом...

— Ми більше не будемо про це говорити — лагідно уриває мене чоловік — Не будемо ніколи! Зрештою, „звідгіля“ зірок не видно, бо „там“ вікна забиті дошками. Ти бачила тепер в'язницю? Ні? А я ходив спеціально дивитися... Ходім додому!

Але я не йду додому. Я біжу на гору до сусідки Олені і, увірвавшись до мешкання, кидують їй на шию і плачу, плачу разом з нею.

— Скажіть мені, Ольго, як це пережити? Як це пережити?! — голосить вона. — Ще перед-вчєра чоловік згадував, що, коли поїде до Києва, то привезе Павликові на його уродини подарунок! Буде мати синочок добрий подарунок!.. Може, зовсім батька не знатиме!.. Ольго, Ольго! Як ви щасливі! Як я вам заздрю!!!

— Не заздріть мені, Олено! Хто знає, що мене чекає завтра!..

Дал вже нічого не говоримо, бо, де говорить серце, слів не потрібно...

Минали дні, не приносячи, однак, жодних змін. Правда, Олександрю двічі викликали в НКВД у справі заарештованих колег і питалися, чи не знає він про них якихось компромітуючих даних. Але через те, що ми в місті були недавно і з усіма заарештованими були ледве знайомі, то муж мій легко з того виплутувався:

— Я тих людей мало знаю, з ними поза роботою не зустрічався, жодних бачалок не вів і взагалі ними ніколи спеціально не цікавився. Тому нічого про них сказати не можу.

— Слідчі вдавали здивонаних:

— Ду-у-у-же цікаво!.. Під самим вашим носом активно діяла на шкоду радянській владі потужна контрреволюційна організація, а ви нічого не помічали?!.. Дуже цікаво!.. І... дуже неправдопо-

1750

дїбно! Ми скоріше схильні припускати гут умисне замовчування, як таку дивну короткозорість. Злочинну короткозорість! Ог, наприклад, Бузів. Мусите про нього щось знати!

— Про цього вже найменше! Знаю тільки, що він мав рижі вуса, а потім їх зголив.

— Ви, здається, починаєте собі з нас кптити?

— Ані не думаю, але на правду, це все, що я можу про того чоловіка сказати.

— Гм!.. Вас би, власне кажучи, треба би було затримати на кілька днів і дати вам можливість обдумати ту справу докладніше.. Але на цей раз можете покищо йти додому: ми вас ще по-кличемо...

* * *

Наслухали гарячі червнені дні. Багата українська природа пишалася у всій силі свого розквіту. Буяли високі трави, всілихалися до сонця веселі личка різнокольорових квітів, цвіли липи, сповнюючи повітря солодкими похощами і бадьорим гудінням заклопотаних бджіл. Сонце світило так привітно, обливаючи землю щедрим золотом!.. І тільки люди, що колись гордо назвали себе царями природи, в протилежність до оточення, блукали зажуреними, похмурими тінями. Для них не існувало ні краси, ні радості, вони втратили весну і стали тільки рабами власних законів.

В інституті почалися іспити.

Студенти, заклопотані і стривожені різними несподіваними змінами, збралася здебільша для підготовки цілими гуртками, щоб спільно вирішити масу сумнівних питань в пророблюваному матеріалі. І сиряді, як було це тривожитись, коли багато професорів, які викладали в попередні роки, були виарештувані, а на їхнє місце призначені нові, незнайомі люди, що мали інші вимоги. Також багато теорій, що донедавна вважалися святими істинами, були рантом проголошені шкідництвом і контрреволюцією і замінені новими. Багато науковців, письменників і політичних авторитетів стало рантом „ворогами народу“, і замість характеристики їхньої діяльності, якій посвятилося багато годин, тепер вимагалася знати, де і як вона шкодила в советській літературі, політиці і науці.

З гуманітарних наук підручників взагалі не було, бо кожна наукова спроба випущена була до світ, по якомусь часі вважа-

лася політично шкідливою і бралася на індекс. Навіть в науках точних і природничих комуністична партія та НКВД знаходили „контрреволюцію“ і одне по одному конфіскували різні видання. Отже, єдиним джерелом „студій“ залишалися конспекти лекцій, записані на скору руку в часі викладів. Але що в міжчасі в арештували і професорів, то і конспекти втратили вартість, бо навіть ставали небезпечними. А тимчасом „політична свідомість“ і „правильна орієнтація“ у всіх галузях науки вважалася для абсолювента високої школи багато важливішою, як знання конкретного наукового матеріалу...

Отже, в найрішучіший момент виникали зміни, коли переглядати весь науковий матеріал під новим політичним кутом і що могли мати дуже прикрі наслідки.

На допомогу студентам були визначені спеціальні години консультацій, але через те, що професори губилися в навалі різних змін, то студенти і надалі почувалися дуже неповними.

Та як би там не було, з п'ятох валежних іспитів я вже успішно склала три і на черзі мала найбільший і натяжчий щодо змісту і об'єму.

КАТАСТРОФА

Дня 20. червня 1938 року, саме коли я вибаралася на консультаційні години, Олександр порідомив мене, що дістав знову покликання з'явитися на 8 годину вечора до НКВД. Прощаємося з прикрим почуттям, але переконані, що справа і на цей раз буде торкатися свідчень проги заарештованих колег.

Та, повернувшись додому, застаю картину, від якої серце мое ніби обривається і летить десь униз, в глибоку прірву відчай: на канапі сидить з безтямними очима і розтріпаним волоссям свекруха і стиха гойдає на руках молодшу донечку, а старша зі слідами сліз на льчку вже спить, згорнувшись коло бабуні в куточку. При столі, покурюючи папіроси, сидять два міліціонери і двоє свідків: Мотря — наглядачка за порядками в студентських гуртожитках і Семен — похмурий двірнйк.

При вигляді того мене моментально опановує ^якесь дивне оціненіння, так що я назовні не виявляю жодного ^зворушення, тільки в голові моїй проскакує думка: „нарешті сталося!“

— Ви Ольга Мак господиння цього мешкання? — питає мене старший чном з міліціонерів.

— Я...

— Тоді, прошу, тут маєте наше уповноваження на право переведення ревізії.

В уповноваженні значяться, що тов. такий і тов. такий надсилаються районним відділом НКВД перевести ревізію в мешканні Олександра Мака, заарештованого по ордеру № 1789. Це означало, що в місті, яке нараховувало 28.000 населення, від початку року по червень було заарештовано 1789 чоловік!..

Почалася докладна ревізія, огляд бібліотеки, конфіскація різних паперів, листів і фотографій. Процедура триває до півночі. По скінченні її міліціонери починають складати акт ревізії. І саме в той момент, коли я маю підписати, що ревізія пройшла в повному порядку, пригадую собі, що свідок-двірник чомусь останній затримався в спальні, де на бюрку лежав годинник Олександра. Вискакую туди і дивлюся — годинника нема!

— Громадяни міліціонери, — заявляю вернувшись — у мене пропав годинник!

Обоє представників підсакають на своїх місцях, і йдуть за мною: дійсно, годинник щез.

— Якщо ви це зробили навмисне, щоб скомпромітувати нас, — каже один з них, — то можете бути приготовані до дуже прикрих наслідків свого вчинку...

Перелякана до решти свекруха шарпає мене за руку:

— Лиши це! Хай пропадає! Підписуй акта, щоб це вже скінчилося!..

— Ні — заявляє міліціонер. — Годинник мусить бути знайдений! Я ж сам бачив його на столі. Ми не вийдемо звідси, поки не вяснимо справи!..

Ревізія починається наново. А я собі за той час пригадую, що обоє свідки є стало присутні на ревізіях у всіх заарештованих працівників інституту. І по всіх ревізіях родини ув'язнених відкривали якісь крадіжки, яких не помічали в моменті ревізій. Говорили також, що ця пара має між собою якісь інтимні стосунки...

Три години найдокладніших шукань залишилися безпліними: годинник ніби провалився крізь землю. Нарешті старший з міліціонерів заявляє, що треба викликати відділ розшуку і перевести ревізію всіх присутніх. Тоді Мотря заявляє, що їй кінчене треба вийти...

— Підчас ревізії нікому невільно виходити! — заявляє міліціонер.

— Але я далі не можу! — стогне Мотря. — Зі мною зараз може статися скандал, бо я є взагалі хвора на плунок!..

Міліціонери розгублено переглядаються.

— То що ж з вами зробити?.. Ми — мужчини не можемо з вами в такому разі виходити, а господиня дому також не сміє цього робити...

— То нехай зі мною вийде старушка.

— Це є проти всяких правил... Але коли вам дійсно так необхідно — йдіть зі старушкою.

Жінки виходить і за деякий час вертаються.

— Кінчайте вже, товариші міліціонери! — просять наглядачка. — Скоро вже день!

Міліціонер виходить на коридор, гукає сусідів і висилає їх

по агентів розшуку. Незабаром приходить сама начальниця розшуку — здоровенна енергійна баба в асисті ще одного агента. Розпитавши докладно про справу і „для форми“, як вона сказана, обшукавши нас всіх (при чому „представники влади“ мусіли навіть роззувати чоботи), начальниця заявляє:

— Справа ясна! В спальні залишився Семен, отже, він годинника вкрав, а виходила надвір Мотря, отже, вона його винесла. Ну-ну! Не виправдуйтеся: ваші взаємини для мене давно не секрет! Тв! — звертається начальниця до свого асистента. — Забирай обох свідків і веди до арешту! А годинника ми зараз знайдемо! Хай мені тільки старушка покаже, куди вони ходили..

Дійсно, надворі, біля самого ганку в корчах далій знаходиться годинник, загорнутий в носову хусточку наглядачки Мотрі.

Одначе, обох свідків через дві години звільняють без жадної кари: крадіжка у „ворога народу“ по законах совєтської справедливості не є, очевидно, злочином...

В СТАНОВИЩІ ЖІНКИ „ВОРОГА НАРОДУ“

На другий день, зустрічаючи знайомих, проходжу з байдуже піднятою головою. Знаю, що одні з них злорадство, а інші, навіть співчуючи мені, будуть боятися вклонитися. Тому ліпше вдавати, що не бачу нікого...

А 22-го червня маю іспит!..

Звалювшись на мене тяжким нещастям, арешт Олександра рівночасно наложив на мої плечі відповідальність за долю цілої родини. Умовини довколишнього життя були тверді і безжальні, і, щоб не заломатися під їхніми ударами, треба було їм протиставитися з таким самим твердим реалізмом. На сумних прикладах я бачила, які наслідки мало невміння панувати над собою. Жінки наших заарештованих професорів, попавши у владу відчаю, нагадували цілком божевільних. Мешкання їхні стояли розкриті наветіж, діти бігали без догляду, брудні, голодні, а нещасні матері ходили по всіх усядах, даремно добиваючись, за що заарештовані їхні мужі...

Олена перепала при іспиті не через незнання матеріалу, а через те саме невміння запанувати над собою. Коли один з членів комісії кинув якесь уціпливе зауваження на адресу її чоловіка, бідна жінка розплакалася, розкричалася і заявила, що не бажає більше відповідати. Їй холодно порадили прийти до іспиту через рік, а тимчасом добре передумати своє відношення до чоловіка.

Другою, ще сумнішою жертвою, була асистентка хемії — донька старого професора К. Професор К. був удівцем і мав одну єдину доньку Євгенію, панну 28-30 Євгенія була невивічимо хвора на серце і з тої причини лишилася незамужньою. Батька і доньку лучила найніжніша приязнь двох істот, що живуть тільки одне для другого. Рідко коли можна було їх бачити окремо. Вони приходили до праці і відходили разом, разом проходились довгими коридорами в часи перерв, разом ходили на прогульки. Ко-

ли ж години їхньої праці розбігалися, то й тоді вони приходили разом аж до інститутських воріт і там прощалися. Євгенія поправляла дбайливо батькові краватку і комірець і щось тихенько йому говорила. Професор на прощання ніжно цілував її в чоло, і тоді вони розходились. Арешт батька був для Євгенії страшним ударом. Вона покинула працю, і щодня її знаходили по кілька разів на вулиці в непритомнім стані. Прийшовши до пам'яті Євгенія завжди бігла до НКВД. Дехто чув, як увірвавшись до джурної кімнати, вона кричала і домогалася звільнити її невинного батька, а натомість заарештувати її. По одному з таких днів Євгенія не вернулася додому, а на дверях мешкання з'явилася картка з сургучевою печаткою такого: „Увага!!! Мешкання знаходиться під охороною закону власности держави за порушення якого карається з усією строгістю советського правосуддя!“...

Для мене всі ці сумні приклади були доброю наукою, як не можна було поступати. Я не сміла ні розначати, ні безвільно опускати рук: я мала на відповідальности стареньку свекруху! Я мусіла боротися за життя!..

Стиснувши голову руками і одіпнвши зуби, вчу останні сторінки непроробленого матеріалу. За один день іспит!.. За один день іспит!..

Серце?

Я дам собі ним раду! Коли буде задуже докучати, візьму його в кулак і стисну міцно: ось так! І воно замовкне, сливаючи кров'ю...

Дипльом — ось мета! Основне — не провалитися на іспиті, не дати сатисфакції компанії комсомольських і партійних посіпак, що зарані вже смакують видовищем мого горя і приниження, як було вже з Оленою!

Серце мусіло мовчати!!!

І коли настає день іспиту, вбираюся якнайдокладніше, довго укладаю перед зеркалом тремтячими руками волосся, підмальовую уста і — йду!

Іспитова зала наповнюється вщерть з нагоди такого цікавого виловища: жінка професора, заарештованого один день перед тим, складає іспит! Чи буде плакати? Мабуть буде! Буде плутатися у відповідях і матиме вигляд винуватий і благальний...

На саму думку про таку можливість стискаю кулаки і почу-

ваю шалений наплив злобної впертості. Ні, так не буде! Та не буде...

Комісія є в повному складі з додатком директора, партійних представників і всієї професури. Наперед видно, що мені буде гаряче, бо кожний з присутніх вважатиме своїм священним обов'язком провалити „жінку ворога народу“. Найсимпатичнішим з них є хіба сам професор іспиту — молодий жид, який не раз був гостем у нашому домі і що не побоявся на другий день катастрофи на очах всього людного інститутського подвір'я зупинити мене і висловити припущення, що чоловіка заарештували помилково і мусять незабаром звільнити.

Опинившись перед комісією, мобілізую всі свої сили і напинаюсь, мов натягнена струна, а мозок мій сверлує тривожна думка: „Тільки витримати взату на себе ролю!“

На витягненій білет відповідаю без надуми. Всі три питання знаю твердо і, сама собі дивуючись, чую як чітко і звязно звучить моя відповідь. Картка вичерпана бездоганно. Комісія починає шептатись, і по нараді, проги всяких правил, на мене починають сипатись з усіх боків найрізноманітніші питання, частіна яких не має нічого спільного з іспитовим матеріалом. Я іронічно постміхаюся, але відповідаю так само спокійно і річево, без найменшого замішання і зупинки. Моя усмішка починає безтежиги членів комісії, а тому, задаючи питання, вони уникають зустрічатися з моїм поглядом.

Це триває задовго, і професор, звертаючись до голови комісії, рішуче заявляє:

— Я вважаю, — досить!

Мене звільняють.

Кинувши холодне „допобачення!“, обертаюся і повільно виходжу зі залі. Сил мені стає тільки, щоб перейти подвір'я. Але коли вже опиняюся на безлюдній алеї парку, вибухаю істеричним плачем. Дороги вже не бачу, не стримую сліз і біжу, біжу, бо чую за собою чвісь спішні кроки. Меме доганяє згаданий професор — жид і затримує за руку.

— Я знав, що ви будете плакати, і тому вийшов за вами... Але мушу вам сказати, що подивляю вас! Колись, коли непорозуміння з вашим чоловіком скінчиться, — а я переконаний, що це тільки непорозуміння, — мушу йому все розказати! Мушу йому погратулювати, що має таку жінку! Ви нині склали подвійний

іспит! Але іспит офіційний, хоч який блискучий він не був, є ніщо в порівнанні з іспитом характеру!!! Тримайтеся і надалі так! Я вертаюся, бо на мене чекають і знають, чому я вийшов. Буду мати неприємність, але я їх не боюся, а не міг стриматися, щоб вас не потішити. Ідіть додому і заспокойтеся. До побачення!

Сердечно стискую простягнену мені руку і в думках благословляю цю шляхотну людину, що в такий критичний момент одна з усіх знайшла для мене кілька потішаючих слів.

Як довідалася пізніше, цей професор мав дійсно неприємності за те, що настояв на своєму і виставив мені найвищу ноту, хоч, з міркувань політичних не повинен був того робити.

Не вдалося мене провалити і на останньому іспиті, хоч на мене завзялися поважно. Тільки нота найвищої я вже не дістала, бо другий професор не був уже такий відважний..

Звичайно, помимо бажання мого мужа я не могла не ходити до НКВД дізнаватися про його долю. Мене зустрічали часом по-грубіянськи, часом досить чемно, але по суті нічого не відповідали.

— Ваш чоловік живий і здоровий. Зараз сидить і пише.. Побачень не дозволяємо нікому, пакунків передавати також. Але для вас зробимо виняток: принесіть білизну і дещо їстивого сьогодні в 10 годині вечора. Про цей дозвіл нікому не кажіть, бо тоді ми не будемо мати спокою від інших жінок. — так сказав мені одного разу начальник НКВД, що зовнішнім виглядом своїм нагадував добродушного товстого різника худоби.

Ще вдень будинок НКВД мав вигляд звичайної урядової установи з гостинно відкритими дверима, куди міг свобідно зайти кожний. Озброєна верта переносилася до середини будинку і вже там легітимувала відвідувачів, що заходили в якійсь справі. Але коли на землю спадав присмерк, картина цілком змінюлася. Варта ставала не лише при вході і на рогах будинку, але замкнула цілий квартал і не пропускала нікого. Між НКВД і в'язницею постійно їздили вантажні авта, наповнені в'язнями, яких привозили і відвозили з донуту.

Вікна були щільно замкнені, не пропускаючи жодного промінчика світла. І, коли б не рух за стінами цієї пекельної установи, то можна було б подумати, що будинок спить.

З завмираючим серцем і великими труднощами, довго пояс-

нюючи недовірливій сторожі причину своєї невчасної візити, добиваюся врешті на призначену годину в середину будинку. До мене приставляють спеціального енкаведиста, який наказує мені сісти в куточку і чекати. Сідаю.

Пливуть тривожні хвилини і розтягаються у безконечність... Чую, як під'їжджає авто, що з нього під вигуки команди стрібають люди і йдуть кудись під будинок, очевидно, в пивниці. Хтось гукає в коридорі з відкритих дверей:

— Уже є? Добре, я зараз приходжу!

Сиджу і тремчу тілом. Серце моє опановує незвичайно тяжке почуття, і я вже починаю жалувати, що далася заманити в цю криваву пастку.

Раптом десь вишу, ніби під землею, тріскають двері, і звідкись виривається страшний нелюдський крик, ніби з когось живцем деруть шкіру. Вслід за тим чути поспішні кроки, і до печкальни вскакує приземистий чорний слідчий з озвірілим облвччям.

— Авто! відвезти до в'язниці!

Він весь тремтить, а специфічний солодкавий запах крові, що увірвався разом з ним, затуманює мені мозок, і я почуваю, що от-от зімлію. Та слідчий в тому моменті зауважує мою присутність і люто гукає:

— А ця що тут робить?!

— Каже, що начальник дозволив їй принести передачу для чоловіка, — відповідає один з вартових.

— Геть!!! — зарепетував оскраженілий до краю слідчий. — я покажу передачу! Що це за порядки!!!

Мене виштовхують в плечі на сходи, а я, збігши в долину, ледве стримую крик: двоє міліціонерів тягнуть до виходу якесь пошарпане, безвладне людське тіло...

* * *

Як довго ув'язнений був під слідством і знаходився в розпорядженні НКВД, жодних передач не дозволялося. І тільки тоді, коли слідство було закінчене, і людина переходила в розпорядження в'язничної адміністрації, могла діставати шодесять днів від своїх родичів чисту білизну.

Советські в'язниці представляли собою подібність до фортець, обложених жіночим військом. Ще з лівночі збиралися нещасні у

волиці черги, бо передач приймалося тільки таку скількість, яка залежала від гумору вартового: один день більше, другий день менше. Отже, щоб бути певнішому, треба було прийти раніше і зайняти чергу.

Високі мурів в'язниць, вибудувані ще за часів царського режиму, виявилися для „найвільнішої в світі країни“ недостатніми. Тому на відстані 50 метрів довкола цих мурів були пороблені додаткові загорожі з колючого дроту, за переступлення яких стрілялося без попередження. Ґрати на вікнах теж, очевидно, вважалися недостатнім символом страчання свободи, а тому назовні на вікнах пороблено судільні дерев'яні щити, тільки трохи відхилені вгорі, щоб припустити до середини необхідну мінімальну кількість світла. На рогах мурів побудовано обсерваційні вежі, на яких круглу добу стояла озброєна варта. Ніхто, ніколи і в ніякій справі не смів наблизитися до в'язничних воріт, хіба міліціонери і енкаведисти в одностроях. Зрештою, ніяких справ взагалі не знавалося, окрім передач. А передачі приймалися в маленькій дерев'яній будочці, поставленій коло зовнішньої дротяної загороди:

І саме коло цієї будочки, тісно притулившись одна до одної, стояли жінки. Молоді і старі, інтелігентні і прості, горожанки і босі, з потрісканими ногами селянки, діти — весь цей різnorodний натовп мав загальну печатку горя і незадоволеної кривди. І коли загально серед населення створилася атмосфера взаємонедовір'я і страху, то тут панувала щирість об'єднаної спільним горем родини. Велися одверті розмови, сипалися скарги і нарікання, перемішувані рясними сльозами. Були тут і чужі, з інших міст, що шукали своїх чоловіків, синів, братів, забораних деінде і невідомо куди вивезених.

Я вже бувала не раз коло тої черги, допомагаючи своїй сусідці, що все приходила з дитиною. Але коли нарешті „слідство“ мого чоловіка скінчилося, я прийшла з власним пакунком. Олена, як звичайно, прийшла з сином, якому щойно скінчився рік.

Стояли ми від ночі аж до дев'ятої години. О дев'ятій від нас забрали пакунки і коло 12-ої години винесли брудну білизну,

Багато з присутніх дістають назад переданий пакунок з запискою: „Не числиться!“ Ця лаконічна відповідь означає, що заарештованого не знайдено: може, якраз в тому моменті є на допиті (бо допити продовжувалися і по закінченні „слідства“), мо-

же, перевезений до іншої в'язниці, може вже засланий, чи й замордований, але пояснень не дають жодних.

Ті, хто дістав брудну білизну, перш за все розгортають її і перевіряють одну річ за другою, ніби намагаючись поміж рубцями тхнучих тяжким в'язничним запахом лахів вичитати долю їх власника. І, дійсно, часом ці бездушні свідки багато говорять...

Моя сусідка не дістала назад сорочок, а на поясі підштанців видно сліди засохлої крові. Сорочки, очевидно, були ще більше закривавлені, і тому їх не передали. На брудній носовій хустині ниткою, витороченою зі скарпетки, вишито незграбними кривими літерами зворушливі слова: „Синочкові Павликові в день народження від тата“.

— Бачиш, який подарунок дістав? — говорить Олена до дитини, жалібно скрививши уста, а потім падає на землю і заходиться в конвульсіях страшного істеричного плачу.

Я стараюся її заспокоїти, але вона не слухає мене і чим далі, то більше тратить панування над собою.

— Каті! Нелюди! Кровопивці прокляті!!! За що ви катуєте його?!. Що він кому завинив?!. За що ви осиротили моїх дітей?!. Вас різати мало! Беріть же і мене разом! Беріть і дітей! Всіх беріть!

Ситуація була небезпечна. Я тримала на руках маленького Павлика і не могла нічого робити. Тимчасом несамовиті крики напівзбожеволілої жінки могли ідохвилини притягти увагу когось з в'язничної сторожі, і тоді доля Олени була бн вирішена раз на все...

— Жінки! — гукаю до присутніх. — Зробіть що з нею! Та допоможіть мені!..

На допомогу мені приходять якась старша жінка, що підносить своєю Олену з землі, тулить обличчя до своїх колін і таким способом в широким фалдах своєї спідниці глушить її крики.

— Цить, доню, цить! — говорить ласкавим заспокійливим волосом. — Бог дасть, все мине, і прийде твій соколик додому!..

Хтось приносить воду і обливає Олену, інші співчують, інші потішають. Молода жінка врешті перестає плакати і сидить неперушно, дивлячись просто перед себе безтямними очима.

Білизна мого чоловіка передана повністю і є чиста від крові, а тому я почуваюся щасливою, такою щасливою, що мені ніяково перед своєю пригнобленою сусідкою...

*

Минуло півтора місяці, а справа з моїм і Оленяним чоловіком була в тому самому положенню, і не було жодних виглядів на якісь зміни. Між тим, літо наближалось до кінця, і нам треба було подбати про посади. На щастя, ситуація трохи змінилась в нашу користь: коли протягом останніх років всіх запідозрених і родичів ув'язнених немилосердно усували з усіх урядів і не допускали навіть до найгіршої фізичної роботи, то в липні 1938 року вийшло нове розпорядження — повернути їх всіх на старі місця і дати їм працю за фахом. Не працював лише той, хто був нездібний до праці, або сидів у в'язниці.

Однак, коли я звернулася до нового директора з запитом, чи я лишаюся, як було пляновано раніше, на посаді асистентки при кафедрі літератури, він вдав здивованого:

— Ви?! При кафедрі?! Хто вам міг сказати таку дурницю?! Ми дійсно потребуємо людей для наукової роботи, але добираємо їх з НАШИХ СОВЕТСЬКИХ кадрів. Ви зрозуміли мене?..

Я, звичайно, зрозуміла: помимо постанови, я не належала до „НАШИХ СОВЕТСЬКИХ“, себто, певних людей і тому могла виконувати тільки гіршу роботу. Не бажаючи виїжджати з міста, я звернулася до Міського Відділу Народної Освіти з проханням звичайної учительської посади, але і там мені відмовлено. Довелось їхати до столиці в Київ безпосередньо до Народного Комісаріату Освіти. Там я дістала призначення на посаду учительки мови і літератури в глухе містечко В. в іншій області.

Маючи призначення в кишені договорившись з директором школи в В., я одначе відтягала від'їзд до останнього моменту. Невимовно тяжко було зірвати ту останню ниточку зв'язку, що лучила мого бідного мужа з волею. Тяжко було подумати, що він в очікуваний день вже не дістане навіть пакунка з білизною, який в умовах страшних тюремних буднів був цілою радісною подією. Але наближався початок нового року, і я мусіла їхати, бо спізнення на кілька днів могло мене позбавити права на посаду.

Приношу до в'язниці останній пакунок. В ньому, окрім звичайної білизни, — тепле убрання, зимовий плащ, тепла шапка і черевки: холодний Сибір вимагав насамперед теплої одежки.

На бльочкові, який видавався спеціально для перепису пе-

редаваних речей, всупереч виразному застерезенню; „Всякі дописки суворо заборонені!“, пишу два слова: „Вийжджаю Ольга.“

По кількох годинах, коли винесли білизну, вартовий гукає: „Мак!“

Пробиваюся на оклик крізь юрбу до віконця.

— Це що таке? — брязкаючи слиною, кричить вартовий і тикає пальцем в дописку.

— Я хотіла повідомити, що вийжджаю...

— Ах, ти „хотіла повідомити“!.. — перекривляє мене вартовий. — А хто дозволив „повідомляти“? Га? Хто дозволив?! Тепер маєш, маєш! — шпурляє мені просто в лице щойно переданими речами. — Ог тобі твое повідомлення!.. Прийдеш тепер через десять днів! Марш!

Я збираю речі виходжу з патовпу і в розпачі на хвилину зашпняюся.

— Не прийняли!.. Останньої передачі, останньої звістки з волі від рідних — не прийняли!.. Як же він буде без геєлих речей?!

Складаю одержу у вузол і обливаю її пекучими сльозами. До другої передачі я вже не могла сидіти в Х.

Мене обсупають співчутливі жінки, які бачили всю сцену, потішають мене і дають пораду — звернутися до бувших сестер-монахинь з розгромленого більшовиками монастиря.

В той самий день розшукую сестер і договорююся з ними, що вони за невелику винагороду будуть прати і передавати до в'язниці білизну і сповідають мене листами, чи мій чоловік і далі знаходиться у в'язниці.

Через два дні я з родиною вийхала до Б.

* * *

На новому місці наступили для мене невимовно тяжкі дні напруженого чекання: одержавши листа, я з полékшею зітхала і чекала на іншого.

Свідомість моя була постійно роздвоєна: Одна її частина мусіла бути сконцентрована на безпосередньо виконуваних обов'язках, а друга була там, в далекому місті, за мурами і ґратами в'язниці... І часто, тільки на хвилину стративши панування над собою, моментально забувала де я і що маю робити. Не чула звернень до мене запитань, не розуміла жодного рядка з прочита-

ного тексту, не пам'ятала слова, на якому зупинилася в своєму викладі.

Часом в середині лекції мене раптом опановувала моторошна думка, що може саме в цей момент, коли я розповідаю учням про „неоцінні вартості“ якогось бездарного комуністичного поета, мого мужа, вже непритомного від побоїв, або мертвого, тягнуть десь сходами шивниці, як того нещасного в той пам'ятний вечір в НКВД...

Тоді щезали всі думки, вся сила волі, і мені хотілося закричати несамовитим голосом, покинути все і бігти на поміч!!!

Починалася страшна боротьба між розсудком і серцем. Я відчувала, як на чолі і на скронях в мене виступала холодна роса, а очні широко розкривали очі і презиралися.

Це тривало секунду дві, п'ять, десять...

Нарешті перемагав таки розум, і унокорене серце замовкало, корчачись в конвульсійних бляхах...

— Отже, на чому я зупинилася? — питала оналим, байдужим голосом.

— Ви зупинились на... — підказували учні.

І лекція йшла далі...

*

*

*

Як і слід було чекати, коло мене, „жінки ворога народу“, створилася атмосфера шпигунства і недовір'я, які з особливою яскравістю виступали в умовах нудного провінціального побуту. Дарма я працювала з усіх сил, виконуючи масу неплатної роботи, дарма, що в протязі короткого часу здобула собі признання найкращої у своїй ділянці фахової сили не лишень в школі, але й в цілому районі, а все ж таки мої колеги, що належали до комуністичної партії, давали мені виразно відчуття, що я — елемент чужий і непевний.

Та я не переймалася тим. У порівнанні до переживаної трагедії, вся решта видавалася мені такими дрібницями, що про них смішно навіть було думати. Внутрішніх своїх почувань я ніколи не виявляла назовні і трималася з усіма холодно — офіційно.

Тільки у вільні години, опинившись в тісному гуртку своєї осиротілої родини, скидала з себе маску байдужості і вповні віддавалася своїм настроям. Почувала себе, як артистка, що опи-

нилася за кулісами після довгої невластивої її призначенню ролі, і в сльозах та жалях знаходила своєрідний відпочинок. Тяжко було дивитися на безтурботність меншої доньки, що не пам'ятала батька, а ще тяжче було заспокоювати цікавість старшої, яка постійно допитувалася, де тато і чому так довго не приходить?..

* * *

Так минула, тепла, лагідна осінь, минула пора холодних дощів, нарешті, впали сніги, і землю скував мороз.

І одного дня в місяці грудні дістаю від монахпні листа, що передачі більше не прийняли...

Кінець?..

Невже так просто прийшов кінець?!

Уявляю собі, як сестра дістає назад переданий клунок з запискою: „Не числіться!“... Дістає так, як діставали, дістають і будуть діставати сотні, тисячі інших.

Як просто!..

І світ не завалився?! І не видно жодних позначок того, що сталася така страшна трагічна несправедливість?! І життя далі йде своїм нормальним ходом?!

І лишень тоді починаю розуміти, як помимо холодних розважань розуму, що інакше бути не може, що наш випадок — це тільки одне кільце безконечного ланцюга загальної ековської драми, — десь глибоко в серці жила несміла, крихітна надія на чудо: А може... Адже він ні в чому невинен!..

І тепер зрєктися тої надії?! А чим жити?

Ні, так не можна лишити! Треба щось робити!

Свекруха, що їй нещастя єдиного сна додає сил, вибирається в дорогу до Х., а для мене ще гірше згуцаються фарби тривожних буднів.

Довго тягнуться напружені непевністю дні, а ще довше понурі безсонні ночі, але нарешті приходить лист від старенької! Ні, не все ще втрачене! Олександр далі на місці, тільки на кілька днів його вивозили чогось до обласного міста.

„Я залишуся тут деякий час. — писала мати — Нехай він бодай по списку передачі догадається по письму, що тут є якась одна близька йому людина, і може не буде почуватися таким осамітненим...“

молитві, і ранок застає мене на колінах перед розп'яттям. Це додає мені сил...

Колись, ще в ранній молодості, я десь зустрілася з таким дивним виразом якогось автора: „Якщо нема Бога, - то я Його видумаю!“ Тоді мені видавалася безмежно смішною зухвалість того хробачка, що дерзав створити поняття безсметної, могутньої Сили, Добра і Справедливості. Але тепер, в моєму горі, я починаю глибше розуміти крик того бажання, родженого нелюдською силою розлуки. І мені здається, що кожний безбожник, який ціле своє життя заперечував існування Бога, опинившись у моєму становищі, закричав би: “Боже, Боже! Коли Тебе нема, то я Тебе видумаю!!!”

Молись, дитино моя! Учи — хай моляться! Не бійся, що хтось про це довідається — тепер це не є так важко, а дитяча молитва найскоріше Бога досягає. Моліться всі! Більше ми не маємо, на що надіятися“...

Після того знову приходили листи, але в них нічого певного не було, але мати і далі не тільки сама вірила в чудо, а ще знаходила силу і в мені ту віру розгрівати.

Села материнської любові безмежна!..

Минув ще місяць...

Раптом у січні 1939 року — грім з ясного неба! — преса приносить повідомлення про “зловживання владою“ в органах НКВД!!! Того самого НКВД, діяльність котрого досі вважалася так свято непомильною, що за самий сумнів у тому каралося кількома роками каторги!!! А тут кривавого комісара Єжова усувають, багатьох службовців НКВД не тільки викидають з праці, але садять їх до криміналів разом з тими, чіх панамі життя і смерті вони недавно були!!!

Неможливо описати загальної зміни настроїв, яку приніс цей несподіваний удар! Здавалося, що з усіх грудей нещасного багатоміліонного народу вирвалося сільне зідхання полегші, навіть у тих, хто ще вчора розпинався за справедливість єжовської політики.

При кожній зустрічі знайомих першим питанням було: “Чули? Єжова усунули!“. І люди тішилися, немов би мова йшла про ліквідацію масової епідемії, чуми всі були переконані, що з перших днів наступлять якісь надзвичайні події.

Але минали тижні, а все залишалося по-старому.

Нарід завівся у своїх сподіванках.

Щоправда, по тому дальші арешти майже припинилися, якусь частину в'язнів звільнили, але вирвати з заслання вже було неможливо. Так само не змінилося ставлення офіційних чинників до родин репресованих чи розстріляних: їм і далі казали, що їхні близькі є „ворогами народу“.

Сотні тисяч скарг, якими почали засипати всі судові інстанції та відділи НКВД, залишалися без відповіді. В найкращому випадкові обіцяли справу „розшукати і переглянути“. Але розшукати і переглянути всю масу присудів при найкращому бажанні, з огляду на їхню заплутаність і скількість — було неможливо. А тим більше було безвиглядно, оскільки ніхто навіть не збрався робити якісь енергійні кроки в напрямі встановлення справедливости. Отже, тільки незначні одиниці з тисяч засуджених при дуже впливових зв'язках їх родичів могли числити на поворот.

Знову ж слідчі, котрі і надалі лишилися на своїх місцях, для власної реабілітації почали вживати всіх заходів, щоб ті в'язні, котрих вони по рокові і більше тримали в безпідставному арешті, були такі засуджені і позбавлені можливости, опинившись на волі, писати різні протести і взовікати на світло денне різні, дуже немилі для НКВД, тасмниці.

“Трійки“, хоч і були замінені формальними судами, куди допускалися навіть свідки і адвокати, і на вирoki можна було апелювати до вищих інстанцій, але і далі всі „політичні“ розправи відбувалися при закритих дверях, а адвокати і свідки були зобов'язані тримати всі справи в тасмниці під загрозою гострої кари.

Коротко кажучи, нічого не змінилося.

Це було найкращим підтвердженням того, що „єжовщина“ не була справою групки окремих політиків, лиш заздальгідь обдуманим і схваленим міроприємством комуністичного уряду Москви. Коли ж ціль була осягнена і дальша нагімка на нещасне населення ставала непотрібною, то Єжова, з міркувань відомої засади: „Мурин своє зробив. Мурин може відійти“, — усунули. А що „мурин“,

маючи перед тим необмежені впливи і повновласти, виріс у поважно конкурентну загрозу для всього Кремля і самого Сталіна, то його не просто віддалили, але при тому зламали йому хребет, щоб, бува, чимсь не нашкодав. А великий батько Сталін не поманув нагоди ще раз виступити в ролі гарячого „оборонця“ своїх підвладних і погрозити пальцем у бік мнймих винуватців, ним же самим задуманої кампанії..

В лютому повернулася моя свекруха і повідомила, що справа Олександра буде розглянена на суді.

ДЖЕРЕЛА КАТАСТРОФИ

Щоб перейти далі до оповідання, треба повернутися трохи і розглянути деякі події, які були причиною арешту мого мужа і про котрі ми в той час нічого не знали.

Як потім довідалися ми від безпосередніх учасників, справа представлялася так:

В місті З., Н—ської області, в одній високій школі, де перед двома роками працював мій муж, було нараз заарештовано 6 чоловік: директор, старенький секретар, троє професорів та керівник військового вишколу студентів.

Всіх їх одного вечора впровадили до кабінету слідчого, де відбулася коротка і досить повчальна розмова.

— Ви всі, — сказав слідчий, — є обвинувачені в тому, що хотіли скинути уряд шляхом збройного державного перевороту при допомозі тієї зброї, що знаходяться в інститутському військовому кабінеті (а там було всього 16 учбових рушниць). Чи ви з тим годитесь, чи ні — немає жадного значення. Ми кажемо, що організація існує, і вона мусить існувати! А для того, щоб не тратити даром часу, — подивіться, що ми вміємо робити!

При тому слідчий натиснув гудзик електричного дзвоника. В кімнату увійшло двоє енкаведистів і стало „на струнко“.

— Візьмемо... — слідчий переводить погляд з одного обличчя на друге і зупиняється на секретарові. — Візьмемо для прикладу ось цього старого...

— Беріть! — звернувся до своїх помічників. — До кінця!

Підручні по цьому слові налітають на безборонного бідаку, валять його з ніг і починають місити кованими чобітьми.

— Ой! — закричав старенький. — За що?! Рятуйте!!!

Але в тому моменті один з катів зручним рухом б'є його

зап'ятком просто в уста. Чується хряскіт поламаних костей і на підлогу разом з кров'ю вилітають зуби нещасного. Двоє „обвинувачених“ при тому зімліло, але „робота“ не припиняється.

За кілька хвилин на підлозі в останніх конвульсіях зригається сущільна кривава маса. Людини не стало...

Коли тіло винесли, а зімлілих привели до пам'яті, слідчий почав розмову:

— Ну, — промовив він, закурюючи цигарку, — тепер ви вже децю бачили... Попереджую, що кожного з вас чекає те саме, коли будете випратися і не підпишете свого обвинувачення... Маєте до вибору: або заслання на Соловки, або заслання до „праотців“. Що скажете?

Приперті таким „незаперечними доказами“, обвинувачені, навіть не читаючи, підписують акти, і їх відводять до в'язниці.

По двох днях у кабінеті слідчого відбувається „нарада“ з обвинуваченими.

— Ви до вини призналися, — говорить слідчий. — Але у вашій організації нема керівника. З вас ні один на це не надається, бо вам усім бракує зв'язку з закордоном, бракує знання чужих мов, і взагалі ви всі — дураки. А мені треба людини видатної! Отже, подумайте хто був вашим організатором!.. Тільки не називайте таких йолошів як самі, але вкажіть мені людину відповідну! Можете собі закурити, — і він підсунув папіроси. — Ну?..

Що думали чотири з них — вже ніколи не доведеться дізнатися. Відомо тільки, що один професор, приятель мого чоловіка, виявився найсприятливішим.

— Я знаю таку людину, громадянине слідчий! Це — Олександр Мак! Він, правда, звідси виїхав, але це нічого не шкодить. Олександр Мак зрадився мені колись, що його батько і сестра є в Польщі. Крім того, він знає кілька європейських мов, знає історію, знає географію, орієнтується в політиці, і взагалі розумний, як чорт!

І, ніби на своє оправдання, звернувся до решти:

— Я думаю, колеги, що ліпшої кандидатури нема! Що ж... коли ми в інтересах нашої дорогої держави приносимо себе в жертву і наші родини мусять терпіти, то і Мак не є екстра-людиною! Хай і він свою лепту дасть!.. Це, може, і ліпше для нього буде, бо заслання безперечно поправить його політичний світогляд, кот-

рай не є цілком нашим, і в майбутньому він сам нам подякує.
Справді!..

Решта мовчала...

Слідчий похвалив ревність покійного підсудного, пообіцяв йому лекшого вироку і сказав, що про справу ще передумає.

Очевидно, навівши деякі довідки, прийшов до висновку, що кандидатура є добра і тому вплив до „обвинувачення“ Олександра Мака і вислав до міста X. відповідного листа, наслідки якого наступили пам'ятного для мене дня 20 червня 1938 року...

Для зручності дальший опис подій подам так, як пригадую їх собі зо слів Олександра.

ЗА МУРАМИ НКВД

Я давно був приготований до того, що сталося. Проте, коли, з'явившись до начальника НКВД в призначену годину, почув грізне: „Взяти! Обшукати!“, відчув такий невимовний душевний біль і такий страх, що дивуюся досі, як я не вмер на місці! Ментально встали перед очима діти, жінка, мама... І в той момент, щоб лиш на секунду побачити їх всіх і пригорнути на прощання, без надуми, віддав би своє життя.

Двоє сторожів, звичні до таких наказів, пхають мене схолами вниз до підвалу, до якоїсь цементової клітки, в котрій є лише грубі двері і високо вмонтована лямпа, захищена дебелою залізною сіткою. Тут мені наказують роздягнутися, для чогось заглядають у рог, у вуха, під пахи, бурять мені волосся і, нарешті, забравши всю мою одежу, виходять, залишаючи мене цілком нагого на цементі.

Тріснув ключ у замку, зацокотіли по цементі, віддаляючись, ковани чоботи і наступила моторошна, гнітуча тиша. Скільки вона тривала — не можу сказати, знаю тільки, що видалася мені вічністю.

Я пробував ходити, пробував сидіти, пробував рахувати, нарешті, понав у таку розпуку, що хотів стукати кулаками в двері і кричати: хай уже хтось прийде, хай скаже, чого від мене хочать!

Але не проходив ніхто, і мертва тиша панувала далі.

Нарешті глухо задудніла земля, і я догадався, що то під'їхало авто. По хвилині почувся тупіт багатьох ніг і вигуки: „Сюди! Направо! А ти куди?! Стій!“

Десь поблизу відмикаються і замикаються двері, кроки чуються все рідше, поки і останні з них не затихають на сходах вгору.

По короткому часі повторюється те саме: „Сюди! Скоріше там! Сюди: номер одинадцятий!“ І знову брязкіт ключів і скрегіт замків.

І раптом серед тої стриманої метушні почувся розпучливий крик молодого хлоп'ячого голосу:

— Дядечку! Не ведіть мене більше сюди!!! Тут будуть знову бити!!! Я не хочу до підвалу!!! Заведіть мене нагору до слідчого!!!

За тим глухо посипалися удари і почувлася притишена жаклива лайка. Чути було якесь вовтуження: когось тягли силою, хтось ушправся, і в переміжку між лайкою і ударами той самий душу роздираючий крик:

— Пу-у-у-стіть мене!!! Я не ви-и-и-нев!!! Не бійте мене!!! Ой, не би-и-и-йте мене!

Хрягнули двері, крики стали глухішими і нерозбірливішими а потім стихли.

А потім... Потім почалося цекло!..

Як я зрозумів, все підземелля було місцем вимушення признань і виконання смертних вироків. Тут, в цементових мішках, били до непритомности гумовими палицями-ламали кости, замахали голки під нігті, відбивали печінки — коротче кажучи, „випривали ворогів народу“ і „створювали контрреволюційні організації“...

Прищавши вухом до грубих дверей, з завмираючим серцем прислухаюся до того, що діється поза ними, і тіло моє облявається холодним потом. З усіх сторін впроникають стогони і крики, перемішані з лайками і погрозами, час до часу чуються звуки, подібні до стрілів і сопіння людей, що, тяжко ступаючи, волочили якісь тягарі... І від того, що грубі мурі і дебели двері приглушують звуки і відбивають їх у різні напрямки, мені починає видаватися, що то кричать і виють стіни моєї клітки, що стогне підлога, янчить стеля, і лампа видає звуки, подібні до дзвкання зубів.

Почуваю, що мене почивкає огортати божевілля!..

Я кидаюся від дверей геть в кут, сідаю просто на холодний цемент підлоги і затикаю вуха. Але розгойдана уява не дає спокою, і крики та зойки чуються вже в мене всередині. Я з усієї сили товчу головою об мур, намагаючись стратити притомність...

Мов у дикому півсні чую знову, як десь відмикаються і замикаються двері, як виривається з них скигління і стогони, як тягнуть когось кудись коридором, як знову приводять нових...

За себе я забув цілком, немов би моя особиста трагедія пе-

рестала існувати.

Нарешті, по довгих годинах рух припинився, і я не то заснув, не то стратив притомність...

Прийшов до себе від скреготу ключа в замку. Мною тріпало, немов у лихоманці, від холоду і від нервового потрясення мнулої ночі.

На порозі стояло два сторожі і голяр. Вони принесли зі собою стілець, посадили мене на ньому і обголили. Потім кинули мою одежу, на котрій вже не було ні одного більшого гудзика і ні одного залзного гачка і наказали вбиратись.

Шклянка якоїсь теплої води і кусяк хліба давним способом ослабили нічні враження, а кілька ковтків свіжого повітря, коли мене виводили на двір, і сліпуче соняшне світло повертають мені остаточно рівновагу духа, так що коли входжу до кабінету слідчого, почувую себе відносно спокійним і впевненим.

Веде мою справу сам начальник НКВД, котрий сьогодні в добром настрої, і мені не віригься, що ця людина могла так різко вчора крикнути: „Взяти! Обшукати!“, не вірилося, що з відома, цієї людини відбувалася нічна кривава вакханалія.

Побачивши мене він зовсім привітно веміхнувся і чемно сказав:

— Сідайте. Запропонував би вам закурити, але ви не курите?

— Ні.

— Я знаю. Прошу відповідати на питання.

Почалася процедура оформлення: ім'я, назвисько, рік народження, професія і т. д.

Списавши докладно всі дані про самого і про всю мою родину, начальник відложив папери набік і спитав:

— Вам, звичайно, відомо, з якої причини ви арештовані?

— Ні, — відповів я.

Слідчий подивився на мене з батьківським докором.

— От що, заарештований, я говорю з вами по-людськи і не хочу застосовувати до вас жорстоких методів, а тому прошу вас бути щирим. Ніякі викрути тут не допоможуть, лишень погіршать вашу і без того погану справу. Ми вже все знаємо і без вашого признання, але цим самим даємо вам можливість розкаятися і поправитися. Ваша провина перед державою і народом є страшна, і тільки чистосердечним признанням і розкаянням ви

можете собі пом'якшити суворість вироку.

Від говорив, а я сидів і дивувався, звідки цей тушій м'ясний обрубок навчився грати ролю уболівачого наставника?! Грав, треба сказати, досконало!

— Ми також люди, а не звіри, і можемо зрозуміти, що на ваш світогляд мали від'ємні впливи родина, приятелі різна шкідлива література, ну і... шкільницькі націоналістичні настрої того періоду. Коли формувалася ваша свідомість. Огже, признайтесь у всьому щиро, і я вам обіцяю, що не пожалієте того. Тільки щиро розкажіть про тих людей, котрі пхнули вас на шлях політичних і державних злочинів, і про тих, кого ви повели за собою. Щоб вам було легше зосередитися — ось тут маєте папір, маєте олівець — сідайте і пишіть. Пишіть про все по правді!

— Дуже зворушений, начальнику, вашою добротою, — відповів я з чемною іронією, — але мушу вам сказати, що не маю абсолютно про що писати.

— Випраєтесь? — помітно заневерцелвився начальник і з поткою погрози додав: — Майте на увазі, що всі злочинці починають від того самого, але в цеє іще не було випадку, щоб ми тої упертості не зламали!

При тих словах якась темна хвиля шугнула мені в голову, і я стратив панування над собою.

— Так, я чув, як цієї ночі „зламали упертіє“, і мушу признати, що після того не один піднише на себе, які завгодно обвинувачення. Але, громадянине начальнику, на мені заведетесь! Я себе знаю добре, і скажу вам наперед, що ви мене можете навіть спалити живцем на вогні, але не витягнете з мене нічого, крім того, що я кажу зараз. Там більше, що коли б я навіть і хотів, то не знав би, в чому мені, як ви кажете, „признаватися“. Скажіть насамперед, в чому мене обвинувачують, а тоді вже починайте дерти з мене шкіру, чи застосовувати інші практиковані вами способи! Може вам і вдасться, як не витримаю! Пробуйте!

В очах „добродушного наставника“ спалахує лихий звірський вогник, і він ляскає долоньк по столі.

— Ах, так?! Ну, а я тобі скажу, що тебе навіть пальцем ніхто не торкне, а ти признаєшся! Чув? Признаєшся у всьому!

Він викликає нартового і наказує йому відвести мене до в'язниці № 22.

КІМНАТА № 22

Кімната № 22 міститься в самому кінці коридору і виходить вікном на внутрішнє подвір'я. При вікні стоїть бюрво, а при дверях — маленький столик і стілець. На стіні висить портрет Ежова.

Коли ми заходимо до середини, там нікого нема, але по кількох хвилинах входить якийсь енкаведист, як видно по відзнаках, найнижчої ранги і важко розсідається при бюрву.

Я з цікавим страхом сподівався чогось особливого і приготую сам себе до різних несподіванок. Але і вигляд кімнати і сам енкаведист не мають у собі нічого загрозливого.

— Заарештований! — звертається службовець до мене. — Будете признаватися?

— Ні! — відповідаю твердо.

— Добре...

Такої спокійної і байдужої відповіді я не чекав. Думав, що почне битися, чи принаймі сваритися, але помилився. Енкаведист подивився на свої чоботи, нобарабанив пальцями по столі і закурив цигарку. Видно, що не знав, що має зі собою робити, а тому відчиняє шухляди столу, витягає якісь старі неунорядковані папери і починає їх переглядати.

Я стою, переконаний, що мене зараз кудись покличуть і почнуть допитувати. Але — ні! Минає кільканадцять хвилин, не приходить ніхто.

— Мабуть, зайняті чим іншим — рішаю про себе.

Та по якомусь часі переконуєся, що по мене не збирається ніхто приходити. У всякому разі не видно, щоб той енкаведист нетерпеливився чи виглядав когось. Навпаки, вся поведінка його говорить про те, що він приготований сидіти незмінно в такому положенні довгий час.

За моїми плечима вартовий переминається з ноги на ногу, але не обзивається ні одним словом.

Оскільки мене більше нічого не питають, я також мовчу. Не просять мене сісти — я стою. Стою, і цікавість моя щодалі росте: „Що це має бути?“ — ламаю собі голову.

Службовець уже чотири рази переглянув папери і пробував навіть щось писати: Але, очевидно, писання було для нього тяжкою і незвичною справою, так що він її покинув і вмотивившись зручніше в кріслі, почав дивитися на портрет.

Минула година...

Минуло ще трохи часу, і енкаведист почав поглядати на годинник. З того я додумався, що він починає когось чекати.

А час, здавалося, стояв на місці.

По недоспаній, повній переживань ночі, мені страшно хотілося спати, і очі мої мимоволі клеїлися. З трудом стримуюся, щоб не сісти на підлогу.

Аж ось відчинилися двері, і увійшло двоє нових людей: вартовий і новий „слідчий“. Вони обмінюються з присутніми привітаннями і незначними зауваженнями, після чого старі відходять, а нові займають їхні місця.

Тепер для мене положення вияснюється! Таємничі слова начальника: „Ніхто тебе пальцем не торкне“ висунувають переді мною у всій повноті свого загрозливого значення, і ситуація, котра мені спочатку видавалася глупою і смішною, показується з іншого боку. Це був початок торгун!

Новий енкаведист знову питає мене, чи я буду признаватися і, діставши відмовну відповідь, з таким самим глупим виглядом, як і його попередник, заглиблюється в папери, не звертаючи на мене жодної уваги.

Через дві години знову приходить зміна, а я все стою, час до часу перекладаючи тягар з одної ноги на другу.

Та стояти де-далі стає все тяжче. Всі мускули мені терплять а в нижній половині тіла відчуваю невимовний тягар. Коліна мені починають дрібно тремтіти, а серце б'ється з великими перебоями.

Десь перед заходом сонця мені приносять якусь огидну, брудного кольору юшку, яку я випиваю так саме настоячки, і виводять до убікації.

Кілька кроків туди і назад принесли велику полекшу, але

не надовго. Повернувшись на старе місце і постоявши ще з півгодини, почав, що довго не витримаю.

— Чим це може скінчатися? — питаю себе. — Та вони ж можуть тримати мене так до повного виснаження і смерти! Це страшніше бійки і ламання костей! Треба сказати цьому йолопові, щоб відвів мене до начальника: хай покине цю дурну забаву!

Але — дивна річ! Поруч з тими міркуваннями і нелюдською втомою почуваю, що сам розмови не почну! Якась дивна сила сковує мій язик і зростає разом з моїми терпіннями.

Знову приходить зміна, приходить друга, а я все стою...

Десь уже коло півночі здавалося мені, що от-от упаду, але якось переміг себе і вже потім знаходився в стані якогось опієння. Бачив, як мінялися вартові, чув, як мене щось питали, щось механічно відповідав і стояв далі, стояв, як заклятий...

Пам'ятаю ще, як уві сні, сяєво рожевого св.танку, а потім — чорна прірва: зімлів.

Отямився вже в кабінеті начальника, облитий холодною водою.

— Ну, заарештований, — спитав той, — будете признаватися?

— Ні!

Почував таку лінь і байдужість, що навіть не хотів долати, що не маю в чому признаватися.

Мене знову відвели до кімнати № 22, і „допит“ продовжувався, як я потім довідався 10 днів! Але я тоді цілковито втратив почуття часу, і в моїй голові плуталися дні, ночі, вартові, вихід „на двір“, штовханці і окрики: „Ти! Стій! При допиті не можна сидати“. Часом все зипкало, і наступало солодке небуття. А коли я приходив до дійсності, то все був облитий холодною водою. Пізніше, коли вже і вода перестала діяти, почали застосовувати якусь, очевидно, грубу голку, котра з невинним болем влазила в тіло.

Та, мабуть, і голка вже не діяла, бо одного разу я отямився не в знайомій кімнаті, лиць десь у підвалі. Високо вгорі загратоване вікно пропускало світло мрячливого дощового ранку, чи вечора — не можна було вгадати.

Я попробував поворухнути руками, ногами, попробував сісти — ніби все в порядку.

— Живі? — почувся грубий голос з кутка, і, повернувши голову, я побачив на другій причі під протилежною стіною яко-

гось чоловіка. Віку його не можна було пізнати, бо був зарослий і брудний.

— Та ніби живий! -- відповів я, втішений, що коло мене є якась жива істота.

— Вили? Ні?! А чого ж ти був мертвий?

— Не давали спати.

— Ага!.. А слідчий хто?

— Начальник.

— Пацюк?

— Який пацюк? — здивувався я.

— Та начальник. Його так називають тут: „Пацюк“... Ти недавно тут?

— З двадцятого червня. А сьогодні яке число?

— Сьогодні вже тридцятье.. Та ти ще маєш щастя! — заздрісно сказав в'язень.

— Щастя?! — здивувався я. — Чому?

— Бо „Пацюк“ ще добрий! А от його заслужник — „Вопи“ О! То є сволоч!

— А по-моєму, то і „Пацюк“ добра словоч!

— Ну-у-у, ні! Цього ви не кажіть! — енергійно заперечив мій співбесідник. — Все таки їх не можна порівнювати! „Пацюк“ тільки не любять, як хто втирається, і тоді б'є. А як хто покірний, то і папіросами частує і навіть їста дасть, їй-Богу!

Оце зі мною сидів один, — бо я вже, брагод, тут п'ятий місяць! — молодий якийсь. Випив цей молодий колись і щось там проти Сталіна сказав. Ну, і взяли його. А в нього, знаєш, жінка молода і близнят мала. От і попав він також до „Пацюка“. Питає його „Пацюк“: „Ти проти Сталіна такі і такі слова казав? „Казав“ — каже. „Як же ти, сякий-такий, осмілюєся такі слова говорити? Хто тебе намовив?“ „Та мене, — каже, — ніхто не намовив, то мої близьнюка винні“. „Як так, коли твої близьюки ще говорити не вміють, але кричать як генерали. Туу ударна кампанія, мені плян треба перевиконувати, а їх, хто найниж: піду ніч кричать і спати не дають. Жінка одного носить, а я другого, а вдень замість пляни перевиконувати, то я сплю на роботі. От і вписали мене за недовиконання плянів на чорну дошку. І гірко мені стало: весь час ударником був, навіть на заклик партії про збільшення дітей в нашій країні свідомо поставився і за де-

сять місяців по шлюбі аж двох вояків Сталінові подарував, а тут мене за те — на чорну дошку! От і випив я з горя та й сказав непотрібні слова.“

І що ви думаєте? Розжалобив „Пацюка“! А тоді ще вправ йому в ноги і проситься: „Будьте отцем рідним! Покалійте мене дурака! Більше не буду!“

Той покричав, дав для порядку разів кілька в морду, але через дві неділі таки випетив!

А „Воша“-о-о-о! — то вже не той! Той б'є і за те, що признавсь, і за те, що не признавсь. Я от у нього п'ятий місяць, а шпак йому не можу вгодити. Спочатку були, щоб признавсь. Ну, я й „признавсь“. Потім ще були, бо ніби мало признавсь. Я ще „признавсь“. А тепер уже і сам не пам'ятаю, до чого „напризнавсь“. А він знову б'є і каже, що я все плугаю. От і вгоди йому!.

На цьому місці розмови увійшов вартовий і наказав мені йти до начальника.

Я був у душі дуже влячний моему несподіваному знояому, що дав мені такі цінні інформації про мого слідчого, і думав над тим, як мені їх використати. При вмілому маневруванні все ж таки можна було улекшити собі долю.

— Ну, заарештований, — звернувся до мене начальник. — що буде далі? Як бачите, у нас жаргів нема, і коли треба буде — заморимо до смерті!

Тоді я заговорав:

— От що, начальнику! Я не сумніваюся, що ви можете мене заморити до смерті. Але що вам це дасть? Я і в останню смертну хвилину нічого не скажу, НЕ МАЮ ЧОГО говорити! Хіба ви мені не вірите? Будемо говорити розумно: я ні в чому невинен абсолютно і, думаю, що ви про це добре знаєте. Єдине хіба, що вважаю посередньою причиною свого арешту — це те, що я — син політичного емігранта і шляхтич з походження. Це не є для вас тасмницею, і я більше не маю, в чому признаватися.

— Ні, ні! — заперечив слідчий. — Ви заарештовані за цілком іншим обвинуваченням!.

— Можливо! Можливо, що що я неспівідомо зробив якийсь крок, який вважається каригідіям! Тоді скажіть мені — який? Коли я дійсно в чімсь провинився, то, вірте мені, що покаюся!

Ці слова я постарався виголосити найщирішим тоном і слідкував, яке воно враження зроблять на начальника. Але бажаного впливу не було видно.

— Несвідомий крок? — зіронізував він. — Ні, не вдавай дурня! Бути головою контрреволюційної організації — називається у тебе несвідомим кроком?!

Ці слова викликали у мене цілий вихор думок. Одно було в них добре, що я вже знав, в чому мене обвинувачують. Але з другого боку, обвинувачення було настільки тяжке, що несумнівно грозило смертною карою. Правда, було абсолютно безпідставне, але підставою могли стати власні зізнання, вимушені тортурами.

Що було робити?

— „Нацюк“ гільки не любить, як хто вирається“, — прогадалися мені слова в'язня.

Отже, коли не буду „признаватися“, то заморять до смерті, як сказав начальник. А коли „признаюся“ — то розстріляють!

Треба було обдумати положення, хоч воно виглядало безвихідним...

Тим часом начальник перервав мої думки наказом:

— Покищо, заарештований, ви знову пітєте до кімнати № 22 і будете писати свою автобіографію, але докладно! Починаючи від дитинства, крок за кроком, згадуючи всіх ваших рідних і знайомих, опишіть докладно також юнацькі роки, роки зрілості аж до дня арешту. Але не вайтеся когось „забувати“, бо, як виявиться, що ми пам'ятаємо когось, за кого ви „забули“, то буде погано і вам і „забутому“!... Особливо докладно опишіть членів організації і її діяльність. Зрозуміли? Тепер не можете сказати, що не маєте чого писати, як на першому допиті... Для того маєте 200 аркушів паперу і 4 дні часу. Коли буде мало — можемо додати одного і другого, — додав іронічно. — Дижурний! Відвести заарештованого до кімнати № 22!

* * *

Розпочавши під доглядом вартового писання, я зрозумів з першої сторінки, яку непрємну і тяжку задачу маю перед собою. Адже з тих автобіографічних фактів і різних прізвиськ різних людей мало повстати моє обвинувачення, котрого не могли добитися безсонницею і стоянням. І дійсно, багато моїх бувших знайомих з часів дитинства опинилося закордоном, багато раніших і

пізніших приятелів було вже ув'язнено і розстріляно в попередніх процессах українських підпільних організацій. Доля багатьох я не знав взагалі. Але була маса таких, котрі були на волі і працювали. За саме знайомство з категорією політично скомпромітованих вага мого обвинувачення побільшувалася, дарма, що наше спільне знайомство не мало в собі нічого спільного з протидержавною діяльністю. А згадувати отут на письмі про тих, хто був ще на волі — значило піддавати їх також небезпеці. Промовчувати певні імена в умовах всеобіймаючого особистого обліку і шпигунства — було ще більше небезпечно, про що, зрештою, попередив мене сам слідчий. Не писати нічого взагалі? Також не можна!

І я писав. Згадував, правда, лишень тих, кого не можна було не згадати, але при тому тремтіла, як у злочинця, що робить замах на свого ближнього. Використовував при тому весь свій літературний хист, мимоходом ніби робив наголос на тих, кому це могло найменше пошкодити, і навпаки, як тільки міг поменшував вагу знайомств з тими людьми, за котрих боявся.

Так, наприклад, зупинився в кількох рядках на випадковому знайомстві з Володимиром Затонським, видатним комуністом, котрий був свого часу Народним Комісаром Освіти України і котрого більшовики в 1934 році розстріляли.

— Гм!.. — задумався начальник. — Щось мені підозріло, що ти так за мене дбаєш...

Я вдав одвертого.

— Начальнику, я буду з вами одвертим до кінця. Не скрию, що в тому я маю також і свою вигоду. Отже, по-перше, я не маю дару ясновидіння і не можу догадатися яко, до чорта, там організації комусь потрібно. А, по-друге, скажу вам щирю правду, що я ще хочу жити. За голівство в активно діючій контрреволюційній організації сгріляють. А як це було в минулому, то, може, дістану якусь полекну вироку, тим більше, що я в останні роки працював добросовісно і не мав жодних закидів. Говорю з вами щиро, як з батьком, бо бачу, що ви — людина добра, але мусяте бути тверді, як цього вимагають умовини вашої праці.. Адже тепер ще гірше, як на війні... І ще одне: віддаючи свою долю у ваші руки, я би дуже вас просив, щоб ви закінчили мою справу самі і не відсилали мене до того міста, звідки прийшло мое обви-

нування і яке ви не хотіли згадувати. Маю до вас довір'я і переконаний, що не пожалую за нього, як ви мені ще на першому допиті сказали. Так?

Видно, що така надзвичайна розмова вибила начальника остаточно з позиції. Він змяк і наказав вартовому принести мені хліба з ковбасою, а потім перевезти до в'язниці. Це означало, що попереднє слідство є закінчене...

У В'ЯЗНИЦІ

Відтоді, як я переступив в'язничний поріг, за мене, здавалося, забули. Ніхто мене нікуди не викликав, ніхто мною більше не цікавився, і мої товариші в нещастя, котрих щокілька днів брали на допит і приводили побитих і покалічених, заздрали мені.

Але і я переходив тортур. Поминаючи тісноту, голод, грубіанське положення сторожі й всі інші терпіння в'язничного життя, невимовно томився тою безконечною непевністю і чеканням.

Багато в'язнів перейшло через нашу келію. Приходили з волі нові, приносячи нам новини. Багато вже вимандрували з транспортами на каторжні роботи, багато виходили „з усіми речами“ і більше не поверталися.

А я сидів і сидів.

Було, що правда, ще кілька таких, котрі вже сиділи по рокові й більше і так саме не знали, що їх чекало, бо від останніх допитів минуло вже кілька місяців.

Аж по п'яťох місяцях справа моя, як видно, зрушилася з місця. Насамперед, в грудні возили мене і ще кількох в'язнів до обласного міста. Чого мене возили — не знаю досі. Інших моїх товаришів викликали на переслухання, при чому, як звичайно, не обійшлося без побоїв. Мене ж повезли, потримали два дні і привезли назад, нікуди не викликаючи.

По кількох днях після тієї подорожі викликали мене до в'язничного бюро і дали вверше прочитати акт оскарження, з котрого я лишень доперва довідався про своє початкове обвинувачення, котре вийшло з міста З. і котрому завдячував своєму приятелю.

Цікаво було лишень, що вийде з того всього, бо мое обви-

увачення, в котрому я „признався“, пішло по іншій лінії і не мало нічого спільного з причиною мого арешту.

Я одумував справу на всі боки і готувався до „бою“, як раптом одного дня у в'язниці почався помітний неспокій. Вся сторожа була непевна і поденервована. Людей почали масово брати на переслухання і — о диво! — не били! Багато, особливо з недавноприбулих, звільнили.

Повіяло новим вітром, і в'язні раптом повеселіли.

Щось є! Щось сталося!

Але — що?

Нових заарештованих більше не прибувало, а в'язничні муря ревно хоронили обгороджений собою простір від зовнішнього світу, і ми губилися в догадках.

Але новина таки просякла!

Коли одного ранку в'язнів виводили до убікації, невідомого звідки, блискавкою рознеслася чутка: Єжова скинули! Начальник нашого НКВД „Пацюк“ заарештований і сидить в келі № 30!

Новина була така потрясаюча, що ми боялися їй вірити. Та все промовляло за те, що вона правдива.

В келіях тільки про те говорили і коментували причину такої несподіванки в різні способи. Радоцям і обіймам не було кінця. Обіймалися і цілувалися навіть найзапекліші вороги, котрих сгало витворює в'язничне оточення.

— Ми вільні! Ми врятовані! — в захопленню вигукував один молодий учитель, котрий вже стратив на допитах всі зуби і половину печінок. — Побачите, що тепер буде!

— Ну, що ж буде? — спокійно спитав вусатий селянин, котрого обивчувачували в розвалюванні колгоспу.

— Буде те, що тепер всі енкаведисти, від Єжова починаючи, будуть сидіти на наших місяцях по в'язницях!

Селянин хвильку подивився на учителя і здвигнув плачима.

Не дивувався б я, — сказав він, — коли б отакі слова та говорив якийсь темний чоловік! А ти от вчений і більше двадцяти років під советським режимом прожив, а не розумієш в ньому нічогосінько! Ти думаєш що як Єжова викнули, а „Пацюка“ посадили, то советська власть змінилася? Чи ти думаєш, що Сталінові тебе, дурака, жаль стало? Ні! Тут політика! Треба було людей налякати і пригломшати, треба було в Свіріру робітників

у таких місцях, куди ніхто ні за які гроші не хотів їхати — от і зробили ежовщину. І не Ежов її зробив, а сам Сталін! Телер більше Ежова непотрібно — і скинули його разом з кількома „Пацюками“. Але одних викинули, а на їхнє місце посадять ще гірших. Коли б хотіли всіх повикидати, то поставили б „Воші“ на місце „Пацюка“, бо „Воша“ в сто разів гірший. То тільки про людське око все робиться!

— Але більше не арештують! — не вгавав учитель.

— Кажу тобі ще раз: не арештують! бо потреби нема. А як треба буде, то знову буде те саме. Голод пам'ятаєш? Скільки мільйонів людей виморили? А відповідав хто за це? Но цей день винуватців нема і навіть не згадує ніхто, що стільки людей невинно пропало. На цей раз буде так само! Ти своїх зубів і печінки вже назад не дістанеш, хоч і вийдеш. А, виїждючи будеш навіть боїтися слово прошепнути про те, що тут з тобою робили! А ці, що в Сибіру, все одно мусять свій реченець відробити! А ті, що в землі вже?.. Думаєш пенсії їхнім родинам дадуть? Ех, ти, голово капустина!..

І дядько сердито сплюнув.

Я, здається, був єдиним, що поділяв ці тверезі погляди простої, але розумної людини...

* * *

Через три дні мене з іншими в'язнями перевели до іншої целі.

Тут ми дізналися про цікаву історію: оце вночі вони повісили на ґратах вікна „Пацюка“!

— Розумієте, — захоплено розповідає нам якийсь бувший комсомолец, — приводять його до нас, а він уже йти не може, так побили його хлопці з „тридцяти“. „Глухий“ (так прозвали одного з тюремних дозорців) каже: „Ви дивіться, не бійте його, бо будете відповідати!“

Чуєте? „будете відповідати“! А...! — і комсомолец вилаявся страшними словами. — А як він мені цілий рік левені відбивав, то відповідав? Та я б йому... Ух! Коли б мені його віддали в свободні руки, та я б йому такі муки придумав, що пекло б злякалося! Я б його по кусині різав щодня і в раму гарячу смолу лив би! Я б...

Тільки виїждою „Глухий“, а я — на нього! Загорнули в

воця і давай містити! Били — били! Били — били! Чуємо — вже не рухається! Тоді — води!

Ожав!

„Хлопці“, — каже, — „мені життя нема! Дайте шнурок — повішуся!“

Хочеш шнурка? Дамо! Сорочок не пожаліємо для такої okazji!

Порвали сорочки, скружили шнурок: „Вішайся!“

А він в плач: „Не хочу“, — каже, — „боюсь!“

Е, голубе! Тепер без викрутів! Що ж ми сорочки надармо попусували?!

Вночі взяли гада, загкнули морду і до ґратів! Та сторожа почула і відібрала! — з жалем зігхає оповідчак.

— Нічого, — потішає інший. — Не вдалося нам, то вдасться іншам, але жити він, собака, не буде!

Той самий селянин, котрий ще перед кількома днями охолоджував радість наївного учителя і котрий опинився на цей раз зі мною, зігхнув і сизав:

— Ех, люди, люди! Звіри з вас поробилися! Ні, не звіри, а чортівські виродки!

— Що?! Як?! — носиналося на нього з усіх боків. — Тобі шкода його?!

— І його шкода, але вас, дураків, найбільше! „Пацюка“ вже не треба бити, бо його доля сама побила. А от ви! Що з вас буде?! Викликали з вашої душі звіря лютого, отруту страшну, і вони будуть роздирати і пекти ваше нутро до самої смерти! Як же вас тепер на волю випускати, коли ви поробилися ще страшніші всіх „Пацюків“ і „Вошей“! Раніше люди хоч Бога боялися, то і світ був інакший. А тепер — що? Тепер ви тільки палиці гумової і кулі боїтесь! А дати вам ту саму цістолю чи палицю в руки, то... Ех! Не хочу навіть говорити...

— То що ж, діду, по-твоему, коли мене „Пацюка“ будуть стріляти, то дякувати їм за це, чи як?

Селянин хвилику номовчав, а потім з глибоким сумом у голосі відповів:

— Знаеш, хлопче, я маю тільки одного однісінького сина, і коли б він мене спитав так, як оце ти тепер, то я б йому відповів: „Сину, коли ти зі свого страждання і поневіряння у в'язниці не винесеш нічого, окрім оскверненої душі і чорного від

злости серця, то просись, щоб тебе застрілили! Я волю молитися за тебе, як за мученика, що вдав жертвою пекельних сил, аніж бачити тебе тим самим слугою антихриста!

Цікаву розмову перервав сторож, котрий прийшов покликати мене до бюро.

Там чекав на мене якийсь вемолодий уже панок, що назвав себе моім оборонцем, найнятим моєю мамою.

— Як, — спитав я, — уже в оборонці?

— Так, — відповів той, — уже в знову суди і оборонці, і ваша справа буде розглянена на виізній сесії обласного суду.

Спочатку я втішився і почав докладно розповідати адвокато-ві історію свого безпідставного арешту, мордування стоянням і безсонницею, але раптом зупинився, бо помітив, що він наляко-во зиркає в сторону присутнього енкаведиста і нервово крутить в пальцях свої окуляри.

— Гм! — використав він мою зупинку. — Це... це ви розкажете на суді. А я хотів би знати, які ви маєте тепер погляди на вашу колишню діяльність в організації Української Автокефальної Православної Церкви?

— Як „які погляди“? — здивувався я. — Жодних! Це фальшиве самообвинувачення було в мене вимушене тортурами і погрозами арешту моєї жінки!

— Гм! Гм! — зам'явся знову адвокат. — Я думаю, що вам ліпше буде, коли ви замість голосливого заперечення своєї провини, щиро покастесь і виясните судові причини, які штовхнули вас на злочин, як також і пізніші причини — добробут і свобода життя в нашій державі, — котрі примусили вас переглянути свої погляди і радикально їх змінити. Так буде краще для вас..

Я остовнів.

— Громадянине адвокат! Ви вірите, що я дійсно був у цій організації?

— Ви ж самі про це написали! Як же я можу не вірити?

— В такому разі, — увірвав я розмову, — нам нема більше про що говорити, і я буду сам себе боронити на суді! Вартовий! Прошу мене відвести до келії.

Виходячи, чув, як енкаведист говорив до адвоката:

— Бачите, як тепер ця вся сволоч підняла голови? Вони думають...

Дальших слів я не чув.

Однівшись в клітці, я ліг на ліжко і почав думати. Не було сумніву, що і при змінах, які наступили в НКВД, мої погляди на звільнення не покращали. Зі слів адвоката ясно, що реабілітація перед виїзною сесією обласного суду мені не вдасться, бо навіть сам оборонець боїться відкинути моє смішне самообвинувачення. Добре було, принаймі, що я в напльві одвертості не зрадився, бо тоді все пропало б!.. Так маю ще єдину надію на рекурс до Вищого Суду Республіки в Києві. Але і це не було певне,

Найгірше ж було те, що я взагалі не уявляв собі техніки теперішнього судівництва і не знав, за що мене властиво мають судити: чи за наклеп в участі в «збройній контрреволюційній організації» в місті З., чи за вдуману мною діяльність в Українській Автокефальній Православній Церкві?

Нарешті, прийшов до висновку, що побачу це на процесі, і там зорієнтуюся, що маю робити.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Аж наступив і довго очікуваний день судової розправи.

Засідання сулу відбувається при закритих дверях. Є тільки судді, прокуратор, оборонець і один свідок, присутність котрого для мене абсолютно несподівана і незрозуміла.

Акт оскарження є цілком змінений і не подібний до того, який мені давали читати у в'язниці. Пункт обвинувачення, що виняк в З. і був безпосередньою причиною мого арешту, пропущений цілком, а на його місце висунено три нові:

1. Участь і керівництво в організації «Українська Автокефальна Православна Церква.»
2. Агітація проти „великого братнього російського народу“.
3. Прязнь з „ворогами народу“ в особі Володимира Затонського.

Мою заяву, що в другому пункті проти мене свідчить мій колишній колега професор М., а третій пункт — знайомство з «ворогом народу» Затонським я сам далі визнаю і перед судом.

З ходу розправи для мене стало цілком ясно, що ці дві останніх, на перший погляд дрібничкові, пункти можуть стати причиною засуду, від котрого мене не оборонить і рекурс до вищої інстанції, бо вони мають за собою реальні підстави. Отже, мені треба було їх збити негайно, тут таки, на цьому суді! Треба було конечно повести справу так, щоб основою неминучого засуду став пункт перший, бо я в ньому заклав гачок, на котрий сподівався спіймати безграмотних суддів з обласного суду. І тому проти цього найтяжчого обвинувачення боронився павмише дуже слабо:

— В мене вимусили це обвинувачення. Це — неправда! Я ніколи до організації Української Автокефальної Православної Церкви не належав. Я не міг бути її керівником. — Це все,

що я сказав в обороні щодо пункту першого і, звичайно, в очах суду не оборонився, гим більше, що згадані мною члени організації фактично вже були давно засуджені.

Зате два останніх пункти я збив, бо і суд, маючи вже підставу засуду, не дуже на них звертав увагу.

Другий пункт обвинувачення звучав так:

„Підсудний Олександр Мак, перебуваючи зо свідком професором М. в місті Конотопі, сказав: „Тут колись мусить бути збудований великий пам'ятник на згадку величезної події. Саме тут, під Конотопом, 8-го липня 1659 року наше славетне українське військо під проводом гетьмана Виговського ПЕРШИЙ РАЗ В ІСТОРІЇ розбило проклятих москалів“.

Запитаний щодо цього пункту, я відповів:

— Такої безграмотної дурниці я сказати не міг! Щоправда, в історії такий факт був, але далеко не перший! Не відхиляючись дуже в глибину історії я можу вам, шановні судді, з того самого сімнадцятого віку навести подібні факти: так, наприклад, 1618 р. під проводом Сагайдачного 20.000 українського війська зробило похід у саму середину московської держави і досягло численних перемог, одна з котрих була під містом Путивлем. Пізніше в 1633 році українське військо під проводом гетьмана Тимоша Орелдаренка також виправлявся на допомогу польським військам, котрі воювали проти Москви, і також досягло побід. Я міг би назвати ще кілька випадків, але вважаю, що і цих досить.

Як бачите, я історію знаю добре, і не вивчив її тепер у в'язниці, лиш перед в'язницею. Очевидно, знав і про факт, про який згадує свідок М., а тому не міг сказати, що це було перший раз в історії.

— Не є важко, — перебив мене трохи спешений суддя, — чи це було перший раз в історії! Головне те, що ви раділи ворожнечою між двома братніми народами — українським і російським — а це є злочин!

— Власно, що не радів! Я думаю, що коли б дійсно висловив таку злочинну радість, то свідок М. повинен був би відразу на мене донести відповідним органам, а не чекати півтора року! Інакше він ставав співучасником злочинну..

Погроза досягла мети, а тому запитаний свідок починає ви-

яснювати, що він не може ствердити моєї особливої втіхи з приводу згаданої події, що про якийсь пам'ятник мови також не було і що взагалі вся розмова велася в спокійному, чисто-науковому тоні.

Таким чином пункт обвинувачення розпався.

Прокуратор берегється за третій, останній, пункт і формулює його, приблизно в такий спосіб:

— Товариші судді! Що цей керівник націоналістичної організації Української Автокефальної Православної Церкви ніколи не залишав намірів і далі вести свою підливну роботу, що він шукав і знаходив собі приятелів в контрреволюційному оточенні, видно з того, що він був приятелем ворога народу Затонського. Я кажу «приятелем», бо як інакше можна пояснити його чаювання з Затонським при однім столі?! Я вважаю, що за сукупність вини по першому і третьому пункті обвинувачення на підставі статей... і параграфів... кримінального кодексу обвинувачений заслуговує на заслання в далекі табори терміном на 10 років і конфіскацію всього рухомого і нерухомого майна!

— Мій невдалий заляканий оборонець спромігся на таку «промову»:

— Товариші судді! Сторона оборони підсудного не може заперечити інкримінованих підсудному першого і третього пункту обвинувачення за... статтями і... параграфами кримінального кодексу, але, вважаючи 10 років заслання занадтою карою, просить дати менше...

Поминаючи весь процес, котрий нагадував якусь дивну комедію своїм перебігом, з порушенням елементарних засад прийнятих у цілому світі форм судівництва, виступ мого адвоката збунтував мені рештки крові. Тим більше, що останнє обвинувачення, глибоке і мізерне, було, однак, дуже небезпечне, оскільки опиралося на факти. Заперечити його було неможливо, лишалося хіба його весміятти.

До цього способу я і взявся в своєму останньому слові.

Поминувши драстичне і зовсім не вигідне для витання причини мого арешту, злегка знову заперечивши привласненість до організації УАПЦ, я зупинився над останнім пунктом:

— Так, громадяни судді! Не можу і не вважаю за потрібне заперечувати того факту, що один єдиний раз, — підкрес-

люю! — ОДИН ЄДИНИЙ! — зустрівшись, тоді ще не з ворогом народу Затонським, а з Народним Комісаром Освіти України Затонським в Харкові у моїх знайомих, я півгодини сидів з ним при однім столі і випив в його присутності дві склянки чаю. Не знав тоді, що він є ворогом народу, так саме, як не знав цього присутній тут прокуратор, бо, коли б знав, то мусів би це првлюдно оголосити! А коли не знав ні прокуратор, ні органи НКВД, в чій безпосередній обов'язки входить викривати ворогів народу, то як міг про це знати я, звичайний рядовий громадянин?! Правда, можете мені закинути брак острого чуйности, що я його за півгодини особистого знайомства не здемакував, але коли б навіть і це вважати злочином, то все таки, погодьтеся самі, що давати п'ять років ув'язнення за кожну випиту з ворогом народу склянку чаю — це таки трохи забагато!

При цих словах напружена атмосфера залі розрядилася нестримним сміхом: засміялася охорона за моїми плечима, засміялися судді і оборонець, навіть чмихнув у кулак сердитий прокуратор.

Удар був розрахований добре! Вже які тупі не були мої судді, але весь комізм цього обвинувачення зрозуміли також і, як я цього бажав, винесли вирок, базуючись тільки на першому пункті — участі в організації Українська Православна Церква. Два ж останніх залишили фактично без всякого обґрунтування.

Вирок, згідно з бажанням оборони „дати менше“, був зведений до 5 років заслання в далекі табори.

Мені вручили копію вироку і відвели назад до в'язниці.

РЕКУРС

Тепер треба було діяти далі і писати апеляцію до Верховного Суду Республіки в Києві.

Щось через два дні по вироківі мене викликають до в'язничного бюро, де застаю свого адвоката, котрий прийшов знову запропонувати мені свої послуги.

— Знаєте, що, громадянине адвокат! — сказав я, скипаючи злістю, — я буду апеляцію писати сам, а вам порадижу змінити фах! Бо, хоч боронити підсудних є вашим обов'язком, дозволенням державою, під сучасну пору — це справа дуже невдячна: коли будете боронити по-совісти, то опинитесь самі на лаві підсудних, а коли будете „боронити“ отак, як мене, то вас ніхто не найматиме. Я, наприклад, категорично заборонив своїй родині доручати вам подачу апеляції, бо ви і гропі взяли і справу поцували б. Ідіть собі своєю дорогою, а про мене забудьте!

Адвокат, зіщулюючись, вийшов.

Обдумавши ще раз докладно цю історію, я попросився до подачі апеляції.

Мене знову завели до в'язничного бюро, дали перо, атрамент і лишень два листки паперу, при чому попередили, що, коли я їх зісею, то інших не дістану. Отже, доля моя могла залежати і від двох листків паперу.

Писав я коротко: згадав причину мого арешту, методи допиту і дальший хід справи.

„Сам факт, що і слідчі органи і суд відмовилися від признання за мною вини, котра послужила підстазою мого арешту, вимагав з погляду закону і здорової логіки мого негайного звільнення. Але урядовці НКВД для закриття своєї помилки поповнили вже свідомий злочин і, щоб не випустити мене на волю, фізичними і психічними тортурами вимусили мене видумати на

себе іншу провину, на котрій і є опертий вирок обласного суду, згідно з яким я маю відбути 5 років заслання.

Між тим, коли б органи правосуддя не були наставлені на те, щоб мене конечно засудити, а йшли дорогою свого безпосереднього призначення, себто, дорогою оборони закону і справедливості, то мусіли б ближче ознайомитись з моїм самообвинуваченням і пізнати всю його дикую абсурдність.

Я є народжений в 1905 році, а організація Української Автокефальної Православної Церкви повстала в 1921 році. Між тим, в моєму самообвинуваченні ясно сказано, що я був головою одної з філій організації в 1918 році, себто, маючи 13 років від народження, керував політичною організацією за три роки перед тим, як вона повстала.

Жертвою такого дивачного обвинувачення можна було впасти хіба тільки завдяки цілковитій безграмотності суддів, або їхнього необ'єктивного підходу до справи."

Такий був цвях мого рекурсу.

Не знаю, наскільки весь рекурс відповідав вимогам офіційної форми, але фактом є, що змістом своїм вибивав з рук НКВД і суду той фалшивий атут, котрий я сам заздалегідь підсунув їм до рук.

Це вже був останній запас моєї «амуніції» і, вистреливши його, я з нетерплячкою чекав їа висліди.

* * *

Потяглися знову сумні тюремні будні. Правда, мені вже було значно легше, бо я почав діставати харчеві пакунки з дому і навіть невеличкі грошові перекази, за які в'язням раз на місяць дозволяли купувати в тюремній в'язниці хліб, ковбасу, мило, папіроси та інші немудрі артикули. Два рази мені дозволили побачення з мамою. Але в'язниця все є в'язницею.

Минуло понад три місяці, а відповіді на мій рекурс не було.

Одного дня приснився мені сон: віби стою перед якоюсь церквою дуже старовинної будови. Обходжу її з усіх сторін, бо хочу увійти до середини і оглянути її знутри. Але двері і вікна забиті дошками, так що здійснити мій намір немає жодної можливості.

Церква уві сні в забобонних переконаннях в'язнів є символом неволі, точніше — в'язниці. Тому, коли я розповів свій сон

мої колеґам, вони одностайно прийшли до висновку, що тюрма для мене вже закрита, і я незабаром опинюся на волі.

6-го травня, саме у вихідний день, мене несподівано викликали до бюро.

— О! — задрвли в'язні. — Напевне на волю, коли прийшли по вас у вихідний день!

Той самої думки був і я, а тому не йшов, а біг.

В бюро чекав на мене якийсь незнайомий жидок в однострої молодшого лейтенанта НКВД, котрий ні з того ві з сього накинувся на мене з найгіршою лайкою. Обізвавши мене різномі словами, несподівано спитав:

— Де є ваш брат?

— Брат?! — здивувався я. — В мене взагалі братів ніколи не було!

— А де є ваша жінка?

— Не знаю! — відповів я без надуми, хоч мама мене уже поінформувала при побаченні, що родина знаходиться в Б.

— А де є брат вашої жінки? — продовжував випитувати мене жидок.

— Дивна річ! — відповідаю різко. — Звідки ж я можу знати, де є брат моєї жінки, коли я вже цілий рік сиджу у в'язниці і не маю жодних вісток з волі?!

Енкаведист лютує ще гірше, лається знову, а потім питає:

— Маєте при собі копію вироку обласного суду?

— Маю.

— Покажіть!

Я виймаю з кишені і показую йому копію, а він, прочитавши її, починає ховати до кишені.

— Дозвольте! — пробую я запротестувати, — я цієї копії не можу вам дати, бо мені наказали завжди тримати її при собі.

Енкаведист ще раз лається і поспішно виходить, так і не віддавши мені паперу.

Повертаюся до келії і розказую товаришам свою дивну пригоду.

— Коли вони злостяться і кленуть, — вирішили в'язні, — то ваша справа мусить бути на добрій дорозі! Можете не сумніватися!

Минуло ще два тижні. Нарешті, мене викликають „з речами“.

Складаю своє убоге майно, а руки мені тремтять, бо „з усіма речами“ викликали або при звільненні, або при смертному

вирокові. Правда, викликали „з усіма речами“ також на етап, але про етап ми завжди догадувалися по особливому рухові у в'язниці. Сьогодні його не було. Огже, що мене чекало?..

Сердечно прощаюся з товаришами по неволі, як зо своєю родиною, дістаю при тому масу доручень, своєю чергою прошу їх повідомити про що слід мою родину, коли б так мене розстріляли, а вони опинились на волі, і виходжу.

Мене садять до «чорного ворона» і везуть до НКВД.

— Громадянин Мак! — заявляє мені новий начальник, — цим самим повідомляю вас, що рішенням Верховного Суду Української Радянської Соціалістичної Республіки від третього травня цього року ви є звільнені згідно арешту і користуйте всіма громадянськими правами. Але, — я є зобов'язаний також вас повідомити, що прокуратура УРСР вважає ваше звільнення незаконним і підносить протест перед Сесією Верховного Суду Радянських Соціалістичних Республік у Москві. Поки той суд внесе своє рішення — ви є на волі.

Для мене це останнє спочатку здалося дрібницею. Головне було — воля! На кілька тижнів, хай навіть на кілька днів, але — воля! Побачити родину, обняти дітей, ходити по свіжому повітрі — Боже, яке щастя! Яке безмежне щастя!

Але перед ненавсеною фігурою вдаю байбужого і кажу:

— Чи я маю право домагатися відшкодування за втрачений час?

— Так, — відповідає енкаведист. — Установа, в якій ви працювали, негайно виплатить вам за два місяці вашу попередню платню.

— За два місяці?! Але ж я сидів майже цілий рік!

— Нічого не poradжу, бо є такий закон.

— А мої документи? Нема?

— Документи у нас, але ми не можемо вам їх видати, бо маємо наказ зараз переслати їх разом з цілою справою до обласного суду.

— Але ж я не можу жити без документів! Не згадуючи вже про посвідки праці, про диплом, про військовий білет, без котрих можу деякий час обійтися, але без паспорту я не маю права навіть ніде переспати однієї ночі! Ви ж знаєте закони!

— Нічого не poradжу! Ідьте до області.

Сперечатися не було сенсу..

НА ВОЛІ

Я виходжу надвір і відразу потрадаю в обійми мамі.

— Сину, мій сину! Я вірила, що ти прийдеш!..

Ми плачемо і цілуємося, а випадкові перехожі дивляться на нас з заздністю і співчуттям.

Ми йдемо аж на край міста до наших знайомих, котрі згодилися мене перегримати кілька днів, поки я позагоджу свої справи, дарма, що це грозило їм неприємностями, оскільки не мали права давати притулку безпашпортній людині.

Мама розказує мені про перебіг моєї справи.

— Я була в Києві, коли відбувалося судове засідання, і сиділа за дверима, бо там так саме нікого до середини не пускають. А коли вийшов адвокат (уже інший) і сповістив, що ти — звільнений, негайно поїхала сюди і ждала під в'язницею 4 дні. Але тебе не звільняли. Я ходила до НКВД, їздила до обласного міста, але ніхто мені нічого не хотів казати. Тоді я знову поїхала до Києва і через київського адвоката добилася категоричного розпорядження від Верховного Суду до суду обласного, до НКВД і в'язниці. Це допомогло, бо я лиш вчора приїхала, а сьогодні тебе вже звільнили.

Ця розповідь, таємниче відібрання копії вироку обласного суду зісним екаведистом і відмова звернути документи нагнали на мене сум і примусили задуматися. Я потребував самотності.

Тому після свіданку перепросив маму і знайомих і подався геть за місто в поле.

Чисте повітря, море давно не баченого соняшного сльва і розкішна краса літнього дня сповнили всю мою істоту казковим блаженством, і я йшов, упиваючись почуттям свободи, мріяв про скору зустріч з найдорожчими могому серцеві істотами, зовсім не звертаючи уваги на те, куди йду.

Раптом гострий крик: „Стій! Стріляю!“ вертає мене до при-
томности. Обертаюся і бачу перед собою вояка з націленою руш-
ницею.

— Руки догори!

Остовпіляй, виконую наказ і зупиняюся.

— Направо Вперед! — командує воюк, як на муштрі.

Спочатку я був переконаний, що це сон, тільки не міг собі
усвідомити, що мені снилося: чи те, що мене звільнили, чи те,
що я знову заарештований.

Ще приголомшений, підкоряюся і йду, куди мені наказують,
і аж тепер бачу дротяну загорожу і стовпи з загрозливими напи-
сама: „Вхід стороннім особам суворо забороняється!“

Яксь військова зона!

Вояк заводить мене до невеличкого будинку поблизу касарень
і мельдує дижурному старшині:

— Впіймав підозрілого!

— Ваші документи! — звертається той до мене.

— Документів у мене нема жодних.

— Як нема?! — аж підскакує старшина. — А де ж ваші
документи?

— Кілька годин тому назад мене випустили з в'язниці і
документів покищо не видали.

— Неможливо! Сторожа! Обшукати його!

Мене докладно обшукують, але нічого, звичайно, не знаходять.
Дижурний старшина починає списувати протокол.

— Чого ви сюди зайшли?

— Я йшов на прохід.

— Гм... -- недовірливо усміхається офіцер, — Йшли на про-
хід простісенько в заборонену зону?

— Я не знав, що це заборонена зона...

— Як не знали?! Може ви, професор високої школи, і чи-
тати не вмієте?! Та ж тут на кожному кроці написана остерога!

— Я задумався і не помітив... — сказав і відчув, що це
посилив підозріння.

„Хіба ці люди можуть відчувати поезію природи, щастя сво-
боди і солодких мрій, котрі примушають цілком забутися?! Для
них це смішне і незрозуміле...“

Старшина скінчив протокол, викликав двох вояків і передав

ім запечатаний пакет.

— Відвести до НКВД і доручити начальникові!

— Майте на увазі, — звернувся до мене, — не пробуйте тикати, бо охорона має наказ стріляти в тому випадкові без попередження!..

Отак з заложеними назад руками, під охороною двох вояків з націленими рушницями іду через ціле місто до НКВД.

Ця процесія звертає масову увагу, і коло нас збирається цілий натовп. Очевидно, знищене убрання, котрого я ще не мав можливості змінити, і оголена голова видаються особливо підозрілими, бо цікаві хлопчакви, перебігаючи з одного хідника на другий, весело підстрибують і кричать на ціле горло:

— Шпіона піймали! Шпіона ведуть!

Нарешті, заходимо до НКВД.

Сторожа вручає пакет дежурному, і за кілька хвилин я знову стою перед начальником.

— Що сталося? — питає він мене.

— Нічого надзвичайного! Це — перші кроки безпаспортного існування.

— А чого ж ви йшли в заборонену зону? Чи не можна було для прогульки вибрати інше місце?

„Що тобі, дурневі, пояснювати!“ — подумав я і вже не відповідав нічого.

— Ну, добре! — нарешті каже начальник. — Ви відьні. Тільки звертайте увагу, куди йдете. Полагодьте свої грошеві справи в інституті завтра, але там і ночуйте. Я порозуміюся з директором телефонічно, і він вас прийме десь до гуртожитку на дві ночі. Але післязавтра найдалі йдьте до області по документи.

— Добре! — відповів я. — Але дозвольте мені задати ще одне питання: 6-го травня приїхав до в'язниці якийсь молодший лейтенант органів державної безпеки і забрав у мене копію вироку обласного суду. На моє зауваження, що копія належить тільки мені, не звернув жодної уваги. Чи не можете ви мені сказати, для чого це було зроблено?

Начальник, заскочений несподіваним питанням, цілком очевидно для мене збрехав:

— Нічого про це не знаю... Я нікого до вас не посилав. То, певне, був хтось з обласного НКВД... Зрештою, коли вирок

скасований, то для чого вам копія?

„Коли ти брешеш, — подумав я, вихолячи з НКВД, — то в тому мусить щось бути“...

Через кільканадцять хвилин я був у кабінеті директора інституту. Той зустрів мене, як найближчого приятеля:

— А-а а! Товариш Мак! Який я радий! Ну, як там? Вже все в порядку? Гроші? Так, дістанете в цій хвилині! Не треба вам чекати до завтра. Зараз підете до бухгалтерії і дістанете! Сідайте! Ви, звичайно, залишаєтеся у нас далі на роботі? Уявіть собі, що я передчував ваше звільнення, а тому нікого не шукав на ваше місце. Так ми цілий рік викручувалися, що поділили ваш курс між іншими професорами. Скільки то було клопоту!... Отже, привозьте родину назал, займайте ваше старе мешкання і починайте працювати. Можете, коли хочете, вже завтра починати...

— Та воно б було добре, — відповів я, — тільки що моя жінка буде тут робити?

— Буде працювати так само. Для неї місце також є!

— А ви ж казали їй, що вона не належить до советських кадрів, — пустив я шпильку, пригадуючи, що мені розказувала.

— Хіба я таке казав? Щось не пам'ятаю...

— Ви не пам'ятаєте, але моя жінка це буде пам'ятати до смерті, і тому, думаю, що роботи у вас не прийме. У всякім разі, я ще побачу...

— Між іншим, знаєте, — змінив директор непрямну для себе тему, — нашого сусіда, що мешкав над вами, також звільнили! Бачите, хто невинен, то таки невинен!..

Я прощаюся з директором, дістаю платню за два місяці і виходжу на подвір'я.

— А-а-а! Мак! А я, хіба, не казав?!

І мене хапає в обійми професор — жидок, що так героїчно боронив мою жінку на державному іспиті.

Вітаємося щиро.

— Ну, як? — питає він мене. — Залишаєтеся далі на роботі?

— Думаю, що ні, хоч директор мене дуже запрошує.

— Ага! Запрошує! Певно, що буде запрошувати! Ви ж знаєте, що у нас була ціла катастрофа з вашими годинами. Куди тільки дирекція не зверталася, куди тільки вона не писала, а на ваше місце кандидатури не могли знайти. То такий тяжкий і

то і документи мають бути в прокуратурі.

Пішов я до прокуратури.

— Ваших документів ви не дістанете, бо вони разом з протестом пішли вже до Москви, — сказали мені в прокуратурі. — Хіба напишіть до Москви, або поїдьте туди, то, може, вам їх звернуть...

Я звернувся до свого адвоката.

— Що ж я вам пораджу?! — співчутливо розводить руками адвокат. — Це затримання документів є цілком протизаконним, бо коли ви є звільнені, то мусите мати документи на руках... Як би це зробила якась інша установа, то я би вам порадив звернутися до прокуратури. Але, коли це робить сама прокуратура, то скажитись нема куди. З прокуратурою ж судитися не будете! Це дійсно парадоксально!...

Змучений і поленервоний, я врешті махнув рукою на все і на ривок поїхав до родини в Б.

слизький з політичного боку предмет, що тільки на правду відважні люди беруться його викладати. А тепер директор буде ще більше натискати, щоб ви лишилися. Він піде, на які завгодно вимоги!

— Чому?

— Як чому?! Хіба ви не розумієте?! По-перше, я вам сказав уже, що фах ваш тепер дуже ціниться, а по-друге, ви вже перейшли „чистилище“ і вважаєтесь політично певним на 100%. Короче кажучи, ви є тепер такою рідкістю, що зробите блискучу кар'єру!

„Коли б директор знав, як представляється моя справа з протестом прокуратури, то напевно так би мене не запрошував!..“ — подумав я, але вголос нічого не сказав.

На другий день я вже був в обласному суді в Н.

По довгій біганині і запитах мене з великими труднощами допускають до президента суду.

— Вишх документів у нас нема: ми їх вислали до Верховного Суду і назад не дістали. Їдьте до Києва.

— Товариш президент, — спитав я, — чи не можете ви мені сказати, хто був той старшина НКВД, котрий 6-го травня приїхав до в'язниці і зібрав у мене копію вашого вироку.

Президент помітно змішався і постарався вдати здивованого:

— Копію вироку? У вас? Не знаю... Коли це був хтось з НКВД, то ви туди і зверніться.

— Власне, що в НКВД також не знають.

— То спитайте в прокуратурі.

Іду до прокуратури.

Мене рішучо відмовляються приймати, але я вперся і нарешті добився побачення з обласним прокуратором. Розповідаю йому цю таємничу справу і питаю:

— Скажіть мені, хто це був і для чого забрав копію вироку?

— Мені про це нічого невідомо! — Різко відповів прокуратор.

— Дувна річ! — сказав я. — До в'язниці приходять якісь люди, роблять щось на власну руку, і ніхто не знає, що це за одні і чого вони хочуть!..

Після того я виїхав до Києва.

У верховному Суді мені сказали, що мої документи разом з вироком вони передали до обласного суду і більше про них нічого не знають, але коли справу має в своїх руках прокуратура,

„БЕЗПАШПОРТНИЙ“

Першим моїм обов'язком, коли я приїхав до родини в Б., було піти до міліції і зареєструватися на право мешкання.

Вислухавши всю мою справу, представлену в стислих речах, начальник сказав:

— На жаль, ми не можемо вам дозволити тут перебувати, оскільки ви не маєте паспортів. Тим більше, що ваша область є прикордонна.

— То що ж мені тепі робити?

— Іхати назад.

— Але ж, дозвольте! Куди „назад“? Давніше я з цілою родиною мешкав в Х. Тепер там не маю ні праці, ні права на побут, так саме, як тут. Тут, приваймні ще хоч маю родину, а жінка працює.

— В такому разі дозвольте мені перебути бодай якийсь час, поки я напишу до Москви і дістану відповідь.

Начальник міліції подумав, зателефонував до начальника НКВД і нарешті згодився.

— Добре! Дамо вам право на побут на два тижні. Оскільки паспортів не маєте, то мусите щодня приходити і реєструватися особисто. При цьому раджу вам у власних інтересах добитися якнайскорше відповіді з Москви.

Приїшовши додому, сілаю і починаю писати: до Верховного Суду СРСР і до Верховної Прокуратури в Москву, до секретаря Центрального Бюро Комуністичної Партії України — Хрущова в Київ і навіть до самого Сталіна.

Від Верховного Суду Союзу і Верховної Прокуратури відповідь взагалі не прийшла. Хрущов повідомляв коротенько, що мого листа він передає на розгляд... Київської Прокуратури, а від Сталіна писав якийсь його секретар і радив звернутися до Вер-

ховного Суду і Верховної Прокуратури в Москву...

Короче кажучи, справа опинилася в замкнутому колі.

До того всього з одного видавництва, де я раніше працював прийшов грошевий переказ за повторне видання перекладеної мною книжки з англійської мови. Але почта категорично відмовилась видати мені гроші, вимагаючи пашпорту, як єдиною документу, на котрий вона мала право видавати всі цінні перекази і пакунки. Коли ж я запропонував пашпорт своєї жінки, то мені сказали, що при тому мусить бути доручення адресата, підтвержене урядовою установою.

Двотижневий дозвіл на побут скінчився, і я, прийшовши просити його продовження, рівночасно попросив начальника міліції підтвердити мій підпис на грошовому дорученню на ім'я моєї жінки. Але начальник категорично відмовився і від одного і від другого:

— Ми не можемо ні підтверджувати ваших підписів, ні взагалі далі толерувати ваше незаконне перебування у нас. Не маючи документів, ви формально являєтесь для нас невідомою і навіть підозрілою особою.

— Підозрілою?! — здивувався я. — То заарештуйте мене!

— Не маємо на те підстав: адже ви перебуваєте у нас легально.

— Знаєте, начальнику, — не витримав я, — на правду, що на такій „свободі“ я почуваю себе гірше, ніж у в'язниці! Бо, як там тяжко не було, але я знав, що є в'язнем, і тому спокійно мирився з усіми обмеженнями. Але навіть і при тих обмеженнях я мав якісь права і підлягав певним законам! Для мене був забезпечений дах над головою, і в'язничний, але все таки — дах! Мені давали їсти, може, мало, може, погано, але — давали! Нарешті, коли мені приносили пакунки чи грошеві перекази, то ніхто мене не питав за пашпортом, і ніхто мені не казав, як оце ви тепер, що я — людина невідома і підозріла!

А тепер я — гірший від індуського парія: роботи без документів не дістану, права на побут — також, але одночасно, як самі змаєте, згідно з нашими законами, я не маю права існувати без праці і без реєстрації на мешканні. Я є такий безправий, що мене навіть до в'язниці не беруть!

Ні, справді, заарештуйте мене! Тоді я буду в якомусь законному становищі, і вже ви будете ламати голову над тим, що ві

мною робити. Може, як заарештований, я черестану бути для вас „невідомим“ і тоді навіть буду мати право домагатися від вас підтвердження підпису на моєму грошовому дорученню!

— Ви, звичайно, жартуєте! — усміхнувся начальник.

— Зовсім ні! Я говорю цілком поважно!

— Але ж я не маю підстав заарештувати вас, кажу вам ще раз!

— Ну, то тоді мені залишається хіба піти когось обікрасти, або забити, щоб дати вам такі необхідні підстави.

— Думаю, що ви того не зробите...

— Ну, то що ж мені тоді робити? Повіситися? Чи сказати вам: Я така звідси не уступаюся, не уступаюся, всупереч вашому розпорядженню!“ Тоді будете змушені мене заарештувати!

Начальник задумався.

— Дійсно, заплутана справа! — відповів заклопотано. — Але я так думаю, що сидіти далі в Б. для вас безнадійно. Їдьте ще раз до Києва і у Верховному Суді Республіки розкажіть, як об-стоять ваші справи. Коли документів не вдасться вам дістати на-зад, то добийтеся розпорядження зарештувати вас у нас на побут. Маючи такий наказ, я вже зможу видати вам бодай коротко-гер-міновий паспорт, як єдину основу для реєстрації на право меш-кання. А там уже з цим паспортом будете собі якось далі радити.

Підпис на дорученні вам також можуть там потвердити, бо знають вашу справу ближче.

Я, на жаль, більше нічого для вас зробити не можу!..

З тим я на другий день виїхав до Києва.

ВІЯСНЕННЯ НЕЯСНОЇ СПРАВИ

Те, що сталося в Києві, нагадує цілком американський пригодницький фільм зі штучно нагромадженими „випадковостями“.

Ледве я переступив поріг Верховного Суду, як попав у обійми чотирьох мужчин. Були це мої колишні колеги з міста З., свідки, власне вийшли джерела моєї справи.

— Мак?! Олександр?! На волі?! Що ж це таке?!

— Чи й мої колеги також такої думки, що я конче мушу бути у в'язниці? — засміявся я.

— Ми — ні! Але такої думки є наші судді! Ви ж знаєте, чого ми тут сидимо? Та ж за тими дверима, де стоїть сторожа, саме в цей момент відбувається наша розправа!

— Ваша розправа?! А чого ж ви без охорони?

— Зараз все пояснимо!.. Але, насамперед, треба викликати з засідання нашого адвоката!.. Господи Боже! Та ж те, що ви на волі, цілком міняє нашу справу!..

І вони всі стрімголов повеселися коридорами в напрямі залі засідань і вскорі повернулися зі своїм адвокатом.

— Ось тут, масте: це - Олександр Мак!

До мене приступає здивований адвокат.

— Ви є дійсно Олександр Мак?

— Я, у власній особі.

— На волі - офіційно?

— Прецінь же не можете підозрівати, що я втік з в'язниці?..

— Коли вас звільнили?

— Двадцятого травня на підставі вироку Верховного Суду

УРСР.

— Масте копію вироку при собі?

— Маю.

— Дайте мені її. Я вам поверну зараз після засідання. Мо-

жете бути певні, — звернувся до решти, — що ваша справа є виграна!

І побіг назад розмахуючи моїм напером.

— Тепер розкажіть, — звернувся я до колег, — що це все має означати?

Мої товариші, денервуючись і перебиваючи один одного, починають розказувати свою історію: арешт, трагічну смерть старого секретаря і „вибори“ мене на голову організації“.

— А чого ж це не видно між вами мого „приятеля“, що постарався для мене таку „високу посаду“? — спитав я.

— Ого! Його вже не побачите! Він, бідака був, таки м'ягенький, так старався догодити слідчим, що повидумував на себе десятки різних „злочинів“, щоб, як сам казав, доказати свою „безконечну відданість інтересам союветської держави“.

Спочатку йому обіцяли всякі полекші, але, коли зібралось багато матеріалу, то його справу відділили від нашої і засудили на 10 років.

— Шкода дурня! — мимоволі вирвалось у мене. — Адже лишилася жінка і троє дітей...

— А як було з вами далі? — повернувся я до попередньої теми.

— З нами було дуже погано, — оповідав асистент Г. — Коли б не ті зміни в НКВД, то ми, мабуть, волі не побачили б ніколи. Але коли Єжова зліквідували, а ваших слідців порозганяли, то жінки директора і військового керівника, використавши свої звязки, повернули справу в добру сторону. На процесі в обласному суді ми заперечили всі свої попередні зізнання і розказали, як нелюдськи був забитий на наших очах секретар. Особливо ж допомгло нам те, що вас, „голову організації“, чомусь до нашої справи не приєднали, і ми внаслідок цього лишилися „безголовими“.

Отже, два місяці тому назад на першому процесі в обласному суді нас всіх виправдали, видали всі наші документи і звільнили свід арешту.

Та ми знайшли чомусь неоправданого ворога в особі нашого обласного прокуратора Руденка. Хоч справа цілком очевидно була чиста, він лишився невдоволеним нашим звільненням і вніс протест проти вироку до Верховного Суду УРСР, щоб постанову

обласного суду уневажнили і передали справу на новий розгляд.

Як потім ми довідалися від адвокатів, основним аргументом Руденка було те, що ви, „голова організації“, є такі заєджені, але іншим судом.

Тепер можете зрозуміти, чому ми так втішились, побачивши вас: на волі, і то якраз в такий момент, коли рішалася наша доля! Це — просто чудє якесь!!!

— А тепер, — попросили товариші, — розкажіть про себе.

Я почав розказувати, але в половині розповіді почувся рух, і до нас вийшов адвокат.

— Ну, що?

— Ну, як?

Засипали ми його питаннями.

— І добре і зле... — Відповів трохи змішаний адвокат. — Ваше звільнення підтверджено повторно, але тепер проти Верховного Суду УРСР буде протестувати Прокуратура Республіки перед Сесією Верховного Суду СРСР, так само, як протестує проти звільнення Мака.

— І чим це може скінчитися?

— Чим це може скінчитися — не можу вам покищо сказати... У всякому разі, Сесії Верховного Суду Союзу відбуваються дуже рідко, а наскільки там скопичується величезна кількість справ, то поки до вашої дійде черга, мине напевне рік часу. До того ви користаєте з усіх прав советських громадян і можете далі займати свої попередні посади.

Настрій у всіх, помимо тимчасової виграної справи, був пригнічений.

— Товаришу адвокат, — звернувся я, — чи ми можемо просити вас прийняти нас на консультацію; оскільки наша справа ускладнюється? Я, щоправда, маю тут свого адвоката, котрий боронив мене перед Верховним Судом УРСР, але є одна справа, про котру мушу говорити з вами також.

— Звичайно, прошу дуже!

Ми всі йдемо до адвоката до його кабінету.

— Товариш адвокат, — почав я знову розмову, — у мене є якесь підозріння, але воно таке неймовірне, що я навіть боюся про нього говорити!..

— Цікаво, — спитав адвокат, — що ж це за підозріання?..

— Скажіть мені, чи не було при справі моїх колеґ копії мого вироку з обласного суду?

— Була звичайно. А що такого?

— Чи ви не звернули уваги на ту копію?

— Ах, правда! Власне мене трохи здивувало, що то був якраз той примірник, який належав вам особисто.

— І що ви про це подумали?

— Правду кажучи, не звернув особливої уваги. Мабуть помика?

— Ні, не помилка, товариш адвокат, а звичайна фальшивка! Фальшивка кримінального характеру!!!

— Себто?.. — здивувався адвокат. — Як вас розуміта?

— Зараз зрозумієте! Скажіть тільки, чи та копія була додучена обласним прокуратором ось цих підсудних — Руденком?

— Так. Це ж був єдиний аргумент, на якому він опер свій протест перед Верховним Судом Республіки.

— Ну, то тепер слухайте, що я вам розкажу: це страшно!

Вирок Верховного Суду у моїй справі був винесений ще третього травня. Я про це нічого не знав, але моя мати, котра була тут на процесі, поспішила до Х. зустріти мене при виході на волю, бо їй сказав адвокат, що мене мусять не далі, як по двох трьох днях звільнити. Минуло трі дні, минуло п'ять, минуло десять, а я був далі в арешті. Запекосна мати почала звертатися до всіх інстанцій, але скрізь її запевняли, що жодних розпоряджень щодо мене не прийшло. Те саме говорили і в обласному суді, хоч це було очевидною неправдою. І лишень коли мати поїхала знову до Києва і добилася категоричного телефонічного наказу до обласного суду, НКВД і в'язниці, мене на другий день звільнили.

З того видно, що хтось був дуже зацікавлений в тому, щоб мене якнайдовше позбавити волі рухів, всупереч острим принципам законів.

Тепер, ще один факт, над котрим я довго ламав собі голову і котрий тепер став для мене цілком зрозумілим: 6-го травня з'явився до мене у в'язницю якийсь службовець НКВД і видав у мене копію вироку обласного суду, також проти всіх правил, бо в цій копії є виразкий янпис, що вона призначена тільки для в'язня.

Коли, опиянівшись наволі, я почав допитувати у всіх судових органах, що це мало означати, мені ніхто не хогів дати відповіді, і всі говорили, ніби нічого з тій справі не знають.

Але для мене тепер все ясно:

Отже, коли обласний суд в З. виправдав усіх чотирьох тут присутніх підсудних, головню через те, що зі справи чомусь відпала головна особа — я! — прокуратор Руденко, невдоволений з вироку, вислав до мого обласного суду в Н. таємничого енкаведиста, щоб дізнатися, що є зі мною. Енкаведист приїхав, за моїми обрахунками, якраз саме тоді, коли з Києва надійшла касація мого першого вироку, а тому обласний суд не міг дати жаданої копії про моє засудження. Думаю також, що весь обласний суд почувся дуже піньково, виставивши себе перед Києвом у такому глупому вигляді з моїм головством в „українській Автокефальній Православній Церкві“ і був би дуже радий, коли б мене таки засудили, хоч і на інших підставах. Тому проти мене почалася спільна акція обласного суду Н, НКВД в Х прокуратора Руденка, уповноважаним котрого і був той енкаведист. Спритний службовець, не тратячи часу, автам у вихідний день погнав до в'язниці, відібрав у мене копію вже анульованого вироку і, як трофей, повіз її до Руденка. Не маючи нічого іншого, Руденко залучив цю копію до свого протесту і вислав її до Верховного Суду УРСР, як бракуючий документ про долю „голови організації“. Розрахунок був простий: на підставі цієї копії мали засудити „членів організації“, а потім, на підставі їхнього засуду, засудити мене, як „голову“, і, як каже пословиця, — „кінці в воду“! А щоб не було небажаних перешкол, мене вирішили далі тримати у в'язниці, не сподіваючись, що моя старенька мати просить стільки енергії для мого звільнення.

Протизаконне затримання моїх документів також не є випадковим. З одного боку — це є підла помета прокуратури і обласного суду за програму справу, а з другого — розрахунок: зв'язати мені руки новим клопотом, відвернути мою увагу від головної справи і не дати мені можливості поїхати, наприклад, до Москви.

Все було обдуманно геніяльно, тільки я попсував гру, з'явившись до Києва в такий небажаний момент. Коли б не це, то Руденкові його ординарна махльойка вдалася б цілком, бо, як

мені відомо, Верховний Суд є переважаний сотнями різних справ, а склад засідань, включно з предсідником, постійно міняється.

Адвокат, котрий досі уважно слухав, в цьому місці вмішався в розмову.

— Між іншими, — сказав він, — дійсно дивний збіг обставин, але і сьогодні засідання відбулося під головуванням того самого судді Смоликова, котрий виправдав і вас...

— Так? Тим ліпше! І що ж сказав Смоляков?

— Нічого. Сказав тільки, що вашу справу пзм'ягаєте.

— Одно для мене цікаво, — продовжував я, — чи Прокуратура УРСР була втаємнича у всі подробиці, чи ні? І, чи, відсилаючи мої документи до Москви, зробила це через неухажність чи навмисне?..

Адвокат не відповідав...

Мої колеги, котрі, зацікавившись віддих, слідкували за ходом моєї розповіді, раптом загули обуреними голосами:

— Так цього лишити не можна!

— Ми будемо скаржитись!

— Та ж за такої алочин мало в'язниці і заслання!

— От де діє справжня шкідницька організація!

— І це робить прокуратура?! Де ж тоді шукати справедливості?!

-- Посадити насамперед прокуратуру на лаву підсудних!!!

Череляканий адвокат мовчав...

— Товариш адвокат! Беріть цю справу в свої руки і порадьте, куди нам звернутися!

Адвокат встав, первовими кроками пройшовся з кутка в куток свого кабінету і знову сів.

— От що, шановні громадяни!.. Я бачу, що ви цілком не розумієтесь на законах. Ні я, ні інший адвокат не тільки не може взятися за справу оскарження прокуратури, а навіть НЕ МАЄ ПРАВА слухати такого обвинувачення! Чи ви уявляєте собі, що таке прокуратура?! Це — всевладний чинник у нашому юридичному житті! Це — остання, найвища інстанція органів правосуддя! Це — контроля, котра має оберігати священність прав громадян і непорушність законів!

Прокуратура є вища від суду, а тому суд НЕ МОЖЕ СУ-

ДИТИ ПРОКУРАТУРИ, лиш, навпаки, ПРОКУРАТУРА КОНТРОЛЮЄ ДІЯЛЬНІСТЬ СУДІВ!

Позивати прокуратуру?! Це — абсурд!

Самого Руденка ви ще можете скаржити перед прокуратором Республіки, але не перед судом! І, як би ви вже зваячилися на такий крок, то мусите робити це самі, а не через адвоката. Тільки... будьте обережні!..

— А як Верховна прокуратура не прийме нашої скарги?

— Ну, безпорадно розвів руками адвокат, — тоді будете чекати на розгляд справи на Сесії Верховного Суду СРСР в Москві.

— А чи можна і до Москви вислати свого адвоката?

— Чому — ні?! Можна. Доручить її комусь...

— „Комусь“? А ми хочемо доручити її вам.

— На жаль, я її не возьму. А взагалі порадив би вам найняти адвоката в Москві: вони там не є такі зв'язані, принаймі, вже не залежать від Української Республіканської Прокуратури.

І з тими словами адвокат встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена...

Ми прощаємось і виходимо на вулицю.

— Що ж тепер робити?..

— Мені здається, — висловив свою думку асистент Г., — що нам кінечне треба піти до Прокуратури УРСР. Може, там дійсно не знають про ту фальшивку?! Може, Руденко облутав їх якоюсь брехнею, і, коли ми влясемо справу, — стануть в нашої обороні?.. Я не дуже вірю в те, що говорю, але переконатися треба. Ходім!

По короткій нараді вирушаємо до прокуратури.

В загальному бюрі нам категорично відмовили побачення з Головним Прокуратором і з його заступником і сказали, що своє прохання ми можемо зложити хіба письмово. Не допомогли ні переконування, ні впертість з якими ми домагалися аудієнції.

Що було робити.

— Знаєте, що колеґа? — рішучо сказав асистент Г., — нам не залишається нічого іншого. Адвокати нашої справи не возьмуть, а скаржитись далі і так не маємо куди. Що ми можемо втратити? Адже голий дощ не боїться! Ліпше би було говорити з прокуратором особисто, але, коли цього не можна — пи-

шім! Нехай принаймні знають, що ми маємо їхню таємницю в руках! Пишім!

Сідаємо тут таки при вільному столику і пишемо спільну скаргу на Руденка. Її від нас прийняли і зареєстрували, та в тому моменті, коли ми вже збиралися виходити, до бюро увійшов сам прокуратор.

Помимо поданої скарги, звертаємося до нього особисто з проханням нас вислухати. Прокуратор високомірно зміривши нас від ніг до голови, кинув нетерпеливе і непривітне „Ну!“, що було ніби дозволом на розмову, а сам, повернувшись до нас боком, почав говорити з якимсь урядовцем.

Викладати всю нашу поважну справу в таких обставинах було глузо і безплідно, а тому ми мовчали, чекаючи, поки він зверне на нас увагу.

— Ну?... — ще раз кинув у наш бік прокуратор, — я вас слухав!..

— Ми не хочемо вам перешкоджати, громадянине прокуратор...

— Нічого, можете говорити.

Слово забрав директор, але загальна ситуація і наставлення прокуратора позбавляли його певності, бо прокуратор цілком його не слухав і далі продовжував розмову з урядовцем. Тому директор, сказавши ледве кілька речень, змішався і замовк.

Прокуратор, ніби цілком забувши про нас, перейшов до іншого урядовця, щось його ситав і направився назад до свого кабінету.

Моменту не можна було упусти, і ми, ніби змовившись, заступили йому дорогу.

— Громадянине прокуратор! — сказав я рішучим тоном. — Оскільки справа є дуже поважна, ми просимо вас призначити нам аудієнцію!

— Я не маю часу! — несприятно відповів високий достойник.

— Ми можемо прийти в інший день...

— Я ще раз говорю, що не маю часу! Кажіть зараз, чого ви хочете.

— Ми хочемо вияснити одне... непорозуміння, яке зайшло в нашої справі, і просимо нас вислухати.

— Ну?..

Це „ну?“, кинуте нетерпляче і зневажливо вже третій раз, позбавляло охоти на розмову, але я, помимо того, почав говорити. Говорив остро і впевнено, дарма, що прокуратор мімікою і нервовими жестами давав зрозуміти, що не має бажання мене слухати. Тільки, коли я згадав алощасний трюк з копією, нервово загрив ніздрями, як кінь на вил близько підсуненої голівні вогню, але опанував собою, і далі владав байлужого. Але мене трудно було спешити, і я змусив його вислухати всю історію до кінця.

Коли я скінчив, він, знову іронічно змірявши нас поглядом глузливо спитав:

— Це все?

— Покищо все.

— Я вислухав вас, як ви просили. Тепер можете йти.

— Але ми хотіли б знати вашу думку в цій справі!

— Я не є зобов'язаний ділитися з вами своєю думкою, — карбуючи кожне слово вимовив прокуратор. — Але, якщо хочете її знати — ось вона: я вношу протест.

— А як буде з моїми документами?

— Ці дрібниці мене не цікавлять!

І він рвучко зайшов до кабінету, тріснувши перед нами дверима.

Розмова була скінчена, і ми потерпіли повне фіяско.

Виходимо на вулицю. Асистент Г. сідає знеможено на якийсь стовпець, витирає з чола піт і, збивши капелюха на потилицю, каже з відтінком сумного гумору:

— Тепер, друзі, їдьмо додому і лагодьмо торби на далеку дорогу!..

— Знаєте, що, — запропонував я, — ходімо ще до мого адвоката.

— Дарма ходити! Але... ходім!

Ідемо до мого адвоката, розказуємо всю справу від початку, включно з відвідинами прокуратури.

— Ви дуже але зробили! — рішучо заявляє адвокат.

— Зле?!

— Певне! Я навіть дивуюся, що прокуратор відразу не наказав вас усіх заарештувати!

— На якій підставі?

— За наклеп.

— За наклеп?!

Певне! Скажіть, чим ви можете формально доказати, що копію вироку у вас забрали тоді, коли вже було відомо, що вирок скасований? Адже той урятовець приїхав у вихідний день до обласного суду, коли там було замкнено. Отже, могло бути так, що він, не маючи часу чекати до слідуючого дня, поїхав зараз же до вас до в'язниці і забрав те, що йому було потрібно. Тоді це вже не фальшивка, як ви кажете, а тільки порушення порядку. І то не закону, а порядку, котре може бути, зрештою, оправдане наглістю справи. Це цілком інша річ!

— Добре, — спитав я, — а чому ж той енкаведист приїхав у неурядовий день? Чому мене прогизаконно стільки часу тримали в арешті після мого звільнення?

— На ці питання може знайтися так само багато оправдуючих відповідей...

— Невже?! А яка ваша особиста думка в цій справі?

— Моя думка, — відповів адвокат, — не представляє собою жодної офіційної вартості. Я зараз говорю так, як мусить говорити адвокат, передбачаючи всі можливості. Крім того, чим ви можете умотивувати, що Руденко та інші мали спеціальний інтерес у вашому засудженні? Адже вони не є ні вашими особистими ворогами, ні навіть вашими знайомими.

— Професіональна і особиста амбіція! — сказав директор.

Адвокат глянув у його сторону.

— Маєте докази?

— Звичайно, не маємо...

— Отже, бачите...

— Що ж ви нам порадите, товариш адвокат?

Адвокат безпорадно розвів руками і відхнув:

— Ваша справа прийняла такий оборот, що в ній трудно радити... Чекайте! Може, вам якраз пощастить на процесі в Москві...

— А ви б не могли взяти її під нагляд? Може б ви поїхали до Москви, коли буде відбуватися той процес?

— Тепер — ні!

— Чому „тепер — ні“?

— Тому, що ви дуже ускладнили ситуацію своїми відвіди-

нами прокуратури. Зараз уже не можна забрати назад тої карти, яку ви так нерозважно і передчасно розкрили і кинули на стіл гри, і не можна замінити її іншою. А боронити вас з позиції основного аргументу — фальшивки з копією — означає тим самим кидати страшне обвинувачення на адресу прокуратури, і то не одної, а трьох: двох обласних і республіканської. Конечний вислід такої справи упирається в альтернативу: або посадити до в'язниці всіх трьох прокурорів, або посадити вас, додавши до вашого основного обвинувачення ще й друге — наклепи на органи правосуддя. А тепер зрозумійте, що з огляду на престиж такої поважної інституції, як Прокуратура Республіки, вирок не може бути винесений на вашу користь, коли б навіть для того прийшлося порушити ще раз закони справедливості... Я не маю права говорити так одверто, але покладаюся тут на вашу порадність і вірю, що ця розмова лишиться тільки між нами, бо, може, колись ви знову будете потребувати моєї помічі...

— Вашої помічі?! А ви ж відмовляєте її нам!

— Я відмовляюся лише виступати в Москві. Але, коли б Сесія Верховного Суду Союзу ваш дотеперішній вирок скасувала то справа почалася б наново від обласного суду і, думаю, не минула б знову Верховного Суду Республіки. В такім випадкові, якщо маєте до мене довір'я — знову до ваших послуг...

— А, скажіть товаришу адвокат, чи не можна було би нам поїхати до Москви ще тепер, перед процесом?

— Бачите, — відповів той, — багато чого можна... Але ми не будемо керуватися тим, що „можна“, а тільки тим що є конечне і що не принесе нових ускладнень. Так, наприклад, „можна“ було сьогодні вам піти до прокуратури, подати скаргу на Руденка, але це було і нецільове і шкідливе, бо ви найцінніший аргумент своєї оборони, котрий можна було використати на свою користь, обернули проти себе...

Тепер хочете їхати до Москви. Чого? Я знаю порядки в Московських Союзних судах установах, де відвідувачі чекають тижнями в чергах лиш для того, щоб дізнатися, що стратили даремне час і гроші. З вами буде те саме. Насамперед вам скажуть, що ваша візита передчасна, бо справа ваша буде розглядатися, може через кілька місяців, може, через рік, а може, і взагалі не буде розглядатися. Бо Сесія Верховного Суду СРСР має

тільки нагляд над вироками Верховних Судів Республік і відбирає на перегляд тільки ті справи, які особливо впадають в очі. А, може, якраз вашу справу промнуть і тим самим теперішній вирок залишиться в силі?.. Коли ж ви будете їздити і надокучати, то мимовільно звернете на себе увагу, і тоді напевне справу візьмуть на перегляд. А ліпше, щоб цього не було, правда?

Окрім того, застерігаю вас, що жодний ваш крок не залишиться таємницею для прокуратури, і чим активніше будете ви діяти, тим більше буде старатися прокуратура обтяжити ваше обвинувачення і взагалі вас унешкідливити...

— Але як зробити, щоб принаймні бути в курсі справ і знати, коли буде наша справа розглядатися і чи взагалі буде розглядатися?

— Це зовсім просто: спитайтеся з будь-яким адвокатом у Москві, і він вже стільки корекції принесе, щоб вислати вам відповідне повідомлення.

— Тільки повідомлення? А боронити вас не буде?

— Цього я не можу вам сказати... Може і знайдеться такий смільчак!.. Тільки звертаю вашу увагу на таку річ: ми, адвокати, не дістаємо гонорарів приватних, а тільки частину з влати, яку складають заінтересовані особи в урядовій касі. Отже, адвокатові все одно, чи він виграє справу, чи програє, бо винагорода є та сама — за виступ. І коли справа є небезпечна, то адвокат, щоб уникнути закиду збоку прокуратора за свої особисті симпатії до політичного злочинця, може навмисне її програти, як, зрештою, зробив і ваш оборонець в Х. Так саме буде і з вашим оборонцем у Москві. Хіба що ви зарадикуєте запропонувати йому якусь окрему, „протизаконну“ нагороду, за яку можете бути покарані і ви і адвокат. Але... менше-більше представляючи собі стан ваших фінансів по рокові ув'язнення, можу напевне сказати, що ви не в стані зібрати такої суми, котра б вирівняла вашому майбутньому оборонцеві розмір небезпеки, котра йому загрожує, коли буде боронити вас так, як ви того хочете і як можна вас боронити після сьогоднішньої скарги на Руденка.

— Отже, товариш адвокат, яка ваша остаточна рада?

— Моя рада була би така: їхати додому і спокійно чекати. Нікуди не їздити і нікуди не писати. Як би вирок Сесії Верховного Суду СРСР пішов проти вашої користі, тоді знову найняти

добрих і совісних адвокатів і здатися пілком на їхній досвід. Спритний і відважний адвокат може також багато багато зробити на повторному процесі...

Ще більше пригноблені ми виходимо з кабінету адвоката.

— Бачите, друзі мої, — сумно вимовив Г. — ще перед годиною я вас переконував, що ми не маємо чого тратити і — помилуєся.

Я їду до Верховного Суду УРСР у своїх справах.

Мені вдається засвідчити підпис на грошовому дорученні на ім'я жінки і дістати бажане розпорядження до начальника міліції в Б. щодо реєстрації на побут і видачі мені тимчасового пашпорту.

Також не бажаючи більше повертатися до Х., я зайшов до Відділу Вищих Шкіл при Народньому Комісаріаті Освіти і дістав призначення на посаду до педагогічного інституту в місті Р.

Коли я приїхав до Б., начальник міліції без зволікання видав мені короткотерміновий пашпорт на один місяць і зареєстрував на право побуту. Таким способом я дістан дозвіл на існування, хоч і не довгий, та, побувши кілька днів у Б., виїхав з родиною і своїм „куцим“ пашпортом на нове місце побуту.

Приступивши до виконання обов'язків, я нервово з дня-на-день чекав нової розв'язки...

*

*

*

На цьому місці авторка знову міняє особу розповідчика і описує хід дальших подій від свого імені.

В ОЧІКУВАННІ НОВОЇ РОЗ- В'ЯЗКИ

Так в серпні 1939 року ми переїхали до Р.

Щоб поставити яко-так на ноги нашу зруйновану попереднім роком господарку, ми мусіли працювати обоє, а тому я відразу вступила знову на учительську посаду.

Тодішній наш настрій не піддається описові, і його можна хіба рівняти з життям на кратері вулькану. Нерви наші були цілком розбиті всім пережитим, а постійне нервово напруження, з яким ми чекали закінчення історії, виснажувало рештки фізичних і психічних сил. Як загнані звірі, ми недовірливо розглядались по сторонах і на кожному кроці сподівалися якогось підступу і замаху на наше життя.

До того всього нас почали переслідувати різні невдачі і нещастя.

Так, наприклад, не встигли ми ще розглянутися на новому місці, як менша донька захворіла на шкарлатину.

Згідно з острими приписами проти всіх інфекційних захворювань, дитину забрали до шпиталю, а в мешканні зробили радикальну дезинфекцію.

По кількох днях захворів Олександр. Цілий тиждень лікар не міг встановити діагнозу, але по тижневі виявилось, що це також була шкарлатина.

Забрали і чоловіка до шпиталю, а до мешкання знову приїхала дезинфекційна команда. Знову довелося всі речі викидати налівор, бо в мешканні зливали розчином креоліни не тільки підлогу, але і стіни. Всі меблі треба було також мити і дезинфікувати.

В самий розгар того клопоту до нас несподівано приходить міліціонер.

— То вашого чоловіка забрали до шпиталю? — питає мене. На вигляд однострою в мене спирає віддих і темніє в очах.

— Так...

— А хіба дорослий може хворіти на шкарлатину?

— Чому — ні? Бачите, що може...

— Гм!.. Дивно!.. І як він довго буде в шпиталі?

— Шість тижнів.

— Аж шість тижнів?! Оце так! Ну, до побачення! — і пішов.

Ми з свекрухою кидаємо роботу і йдемо до мешкання.

— Вже почалося — кажу до неї. — Де мій плац? Я зараз біжу попередити Олександра!..

— Чекай! Тобі ж не допустять до нього: він же на карантині!

— Правда!.. Треба написати записку...

— Боже, Боже!.. — плаче свекруха. — А він же такий хворий! Чи дадуть йому хоч видужати!.. А ще як поденервується, то хвороба може ускладнитися!.. Може б ліпше не писати, га?

— А я думаю, що ліпше написати.

— Як знаєш... Боже, Боже, що ж це за кара така?!..

Я пишу в записці до Олександра, що по нього приходили з міліції, радила бути до всього приготованим і питала, що я маю робити далі.

Передавши записку, чекаю відповіді. По кількох хвилинах виходить медична сестра і каже, що чоловік просить зайти трохи пізніше, бо він зараз не може нічого писати.

Вертаюся додому.

Свекруха задумано сидить на якійсь начці зі шматом в руках. Побачивши мене, каже:

— Я оце сиджу і думаю над цією візитом... Звідки ми взяли, що міліціонер приходив спеціально по Олександра?

— Маєш! — відповідаю роздратовано. — Адже питав про нього!

— Власно що не питає! Хіба називав його по імені?

Я остовпіла.

— Справді здається, не називав... Але чого ж він тоді приходив?

— А от побачив речі надворі — і прийшов поцікавитись. Ти ліпше піди до нашого двірника і спитай його, що це за один? Може двірник знає, бо мені здається, що той міліціонер виходив від нього.

Біжу до двірника.

— Слухайте, Іване, що це за міліціонер приходив?

— Та це не міліціонер, це з санітарного відділу. Хіба ж ви не бачили по відзнаках? Вони тільки однострої мають однакові, а відзнаки різні... Цей приходить сюди щомісяця на ревізію: чи виходки чисті, чи сміття де нема, чи яма на відпадки в порядку утримується...

— То це ви йому сказали, що мій чоловік хворий?

— Та сказав, бо він питав, що це у нас на подвір'ї діється... А хіба що?

— Нічого!..

Прийшовши до хати, попадаю в істеріку. Мене опановує і радість, що тривога так смішно скінчилася, а разом — невимовний біль на ганебність життя, що перетворила нас в наляканих зайців, які бояться власної тіни...

Олександрові той інцидент мало не коштував життя. Коли я знову прибігла до лікарні з іншою запискою, він уже був без пам'яті від страшною гарячки, сиринченою тяжким нервовим потрясенням. Лікар потім казав, що маячив судами, якимсь Руденком і якоюсь кімнатою № 22...

Не менш смішній і характерний випадок стався на кілька місяців пізніше, коли чоловік уже був здоровий.

В один день ми домовилися, що він прийде за мною до школи, коли я скінчу свої години. І він прийшов, але саме захворів один учитель, і директор попросив мене заступити його і дати ще одну годину.

— То ми так зробимо, — каже мій муж: — ти йди на цю годину, а я тимчасом пройдуся містом і за 45 хвилин прийду по тебе.

На тому розходимося.

Година минула. Я приходжу до учительської кімнати, але Олександра нема. Чекаю 10 хвилин, 20, півгодини — нема! Трохи здивована, що він не дотримав своєї обіцянки, збираюся і йду додому.

Але і дома Олександра нема.

Минула година, минула друга, а він все не приходив.

Поденервована, вдягаюся і йду його шукати, нічого не кажучи матері. Вийшовши на вулицю, хвилину зупиняюся, а потім

направляюся в ту сторону, де знаходиться НКВД. Дійсно, інстинкт мене не обдурив, і, минувши кілька кварталів, зустрічаю чоловіка.

— Бійся Бога, чоловіче! — накидаючы на нього. — Де це ти блукаєш?!

— Тільки не гнівайся! — виправдується чоловік. — Слово чести, я невинен! Ти уяви собі, яка була зі мною пригода!

Вийшов я зі школи і пішов у місто. Мене давно цікавила та частина, що є коло костелу, бо там є будівлі дуже старої архітектури. Отже, пішов я туди. Ходжу і розглядаюся.

Кілька разів мало мені під ноги не влізла якась стара жидівка, котра все забігала наперед і поглядала на мене з великою цікавістю. Але я не звертав на неї жодної уваги.

При самому костелі є один дуже старий наріжний будинок, може 17-го чи 18-го століття. Над самим входом вирітий якийсь герб і латинський напис, але такий збитий, що його не можна відчитати. Будинок видно, був кілька разів ґрунтовно ремонтований, бо нові вікна і інші поправи цілком зіпсували його початковий стиль.

Я обійшов будинок з двох сторін і зупинився перед входом, стараючись відчитати знищений часом латинський напис.

В цю хвилину до мене підходить та сама жидівка і питає:

— когось шукаєте в цьому домі?

— Ні.

— Ви тут когось чекаєте?

— Ні!

— Ну, а чого ж ви так заглядаєте?

— А вам до того яке діло?! — визвірювався я, роззлючений таким нахабством.

Жидівка зчезла.

Я хотів оглянути будинок з іншої сторони, але різні прибудови і мури внутрішніх дворів заперали мені дорогу, так що я змушений був перейти аж на другу вулицю.

Тільки обійшов я на другу сторону і зупинився перед заднім виходом, як до мене приступило двоє міліціонерів.

— Громадянине, що ви тут робите?

Спитати їх своєю чергою, яке їм до того діло, вже було неможна, а тому я відповів:

— Дивлюсь.

— На що ж ви так дивитесь?

— А вже бачите, що дивлюсь на будинок!..

— Ага!.. Ну, ідіть за нами!

І мене ведуть... в НКВД!

Проходячи коридором я зауважив, як в одній кімнаті мелькнула голова знайомої вже жидівки і сховалася за двері.

Заходимо до дижурного. І знову, як колись:

— Впіймали підозрілого!

— Обшукати!

Мене ревізують, витягають мої документи, серед яких є копія вироку Верховного Суду УРСР, відповіді Хрущова і секретаря Сталіна.

Подивившись на всі ці папери і задавши мені кілька питань, дижурний очевидно, прийшов до висновку, що розібратися у тому всьому — є понад його сили, а тому наказує мені чекати начальника.

Поки той прийшов, минуло десь з півтори години.

Спочатку дижурний до кабінету начальника пішов сам, і лиш через якийсь час покликали туди мене.

З перших запитань я зрозумів, що вся моя історія, включно з протестом прокуратури, в місцевому НКВД дуже добре відома, і начальник, допитуючи мене, хотів лише вивірити, що я буду відповідати.

— То ви і тепер заперечуєте, — спитав мене нарешті, — що належали до контрреволюційної збройної організації?

— Заперечую!

— Гм!.. А для чого ж вам треба було так докладно оглядати місто?

— Я завжди цікавився архітектурними пам'яками.

— Так? Ви хіба з професії — архітектор?

— Ні, але я люблю історію.

— Що значить „люблю історію“? І що спільного має історія і архітектурою?

— Має багато спільного!

— Невже?! — здивувався начальник. — Але ж ви не є істориком?

— Ні...

— То чого ж ви тоді дурниці говорите?! Скільки в місті є

учителів історії, і ніхто з них ще не був зловлений на тому, щоб вони оглядали будинки. А ви не історик, і так раптом ними зацікавилися!

Я не мав, чого відповідати.

— Ви маєте фотоапарат? — знову спитав начальник.

— Адже мене ревізували...

— Я питаю, чи маєте дома?

— Ні!

— А маєте, може, пляни міста?

— Також — ні!

— Напевне?

— Можете піти до мене додому і переконатися...

— Гм!.. — задумався начальник. — Але скажіть, — спитав ще раз. — Що цікавого в тих будинках?

— Особливого нічого.

— То чого ж ви їх так вивчали?

— Кажу вам, що вони представляють собою певну історичну вартість.

— А я думаю, — багатозначно вимовив начальник, — що вас цікавила більше їхня СТРАТЕГІЧНА вартість на випадок війни!..

Я зробив великі очі.

— Що?! Ну, знаєте, начальнику, я не розуміюся на військових справах, але мені здається, що мало є в цілому Союзі таких місць, щоб так невідповідали стратегічним вимогам, як та ділянка міста, де я був! Скажіть самі: для якої стратегічної мети вона могла би надаватися? Лежить за високими будинками, на косогорі, над самим болотом. Отже, не представляє собою зручності ні для наступу, ні для оборони, ні навіть для втечі. Господарська чи промислова вартість її також ніяка, бо там нема жодного підприємства. Це — просто купа каміння, придатна хіба для розплодження щурів!

Начальник несподівано образився:

— Ну-у-у, ви так не обезвартнюйте цієї ділянки! Ви бачили, які там грубі мури?

Це також чогось варта!

Я ледве стримав сміх. Але, побачивши, що він стратив ґрунт під ногами, з оборони перейшов у офензиву.

— І що ж з тих мурів?

— Чи мало, що?! Там, наприклад, можна встановити артилерію...

— Артилерію?!! І куди стріляти? В довколишні будинки, чи назад, по жабах на болоті?

Начальник розсміявся.

— А ви ж казали, що не розумієтесь на воєнних справах?..

Я хотів сказати, що треба бути хіба круглим дурнем, щоб не розуміти такої простої речі, але своєчасно вкусився за язик і відповів:

— Ви забуваєте начальнику, що я скінчив високу школу, а там також вивчають основи військової справи в обов'язковому порядку!..

Так з великою бідою мене звільнили, але, мабуть, напишуть до прокуратури рапорт і проти мене повстане якесь нове обвинувачення.

— Ах! Ти завжди влізеши в якусь історію! — кажу Олександрові з докором.

— Перепрощую! В даному разі історія налізла на мене!

В тому моменті, обганяючи нас, рівняються з нами два військових старшини. Олександр, зауваживши їх, ніби на закінченні розмови, робить страшний, хлоп'ячий вибрик:

— „Я другої такої країни не знаю

Іде так вольна дишет человек!“

Рявкнув на ціле горло слова дуже популярної пісні, аж старшини здригнулися від несподіванки і обернувшись до нас, стали роззявивши роти.

Я мало не зімліла, але Олександр понав у якийсь шал зухвалого дурачества:

— Чого дивитесь? — спитав злизованих старшин. — Може, не вірите, що — найвільніша і найщасливіша людина під сонцем? Чи, може, забороните мені про це співати?

— Забагато вишив! — прийшли до висновку старшини і, потиснувши плечима, пішли далі. А чоловік розсміявся таким щирим сміхом, якого я вже не чула в нього давно.

— Олександр! — шарпаю його за руку. — Що це ти за за комедії виправляєш?! Чи ти при своїм розумі?!!

— Ті, що співають цю пісню, ніколи не бувають при своєму розумі, а тільки при партійному... — шепче він, схиляючись

до мого вуха.

Коли приходимо додому, я скаржуся матері на дивку поведінку Олександра, котрого все більше розбирає спазматичний сміх.

— І скажи мені, — злощуся я, — чого ти смієшся? Що ти такого цікавого зробив?

— Як „що цікавого“?! Та це ж неповторне! Це ж тема для безсмертного віду! Та ж ті старшини геніяльно зрадилися! Як ти не розумієш: мільони людей щодня, щохвилини при кожній нагоді співають хвалебні пісні на честь Сталіна, вихваляючи своє щосливе життя. І коли це робиться під залізною палицею партійної і енкаведівської диригентури — все в порядку, і ніхто не дивується. Але коли хтось починає те саме робити з власної охоти, то його вважають або за п'яного, або за божевільного. Отже, щиро хвалити наше життя може тільки божевільний, або п'яний!..

— Тебе внажали за п'яного зовсім не тому, що ти щось там хвалив, а тому, що ти закричав.

— От і неправда!

— Правда!

— Ще раз скажу: неправда! Хочеш зробити спробу? Вийдемо зараз на місто і, як будемо йти в один кінець, то заведемо розмову про нашу біду і злидні. Побачиш, що ніхто не буде звертати на нас уваги, бо такі розмови чути на кожному кроці. Хіба наскочить якийсь енкаведист, ну, то тоді заарештує... А як будемо йти назад, то станемо на всі способи хвалити наше „свобідне, щасливе і заможне життя“. Тоді побачиш знову, що на нас будуть зглядатися всі перехожі і навіть самі партійці та енкаведисти кидатимуть зауваження, що ми п'яні або божевільні. Може, навіть затримають і поставлять перед лікарською комісією! Хочеш перевірити? Ходім!

— Ах, дай мені спокій! — відмахуюся я, але відчуваю, що чоловік має стопроцентову рацію...

Так серед клопотів, роботи і дрібних пригод минали місяці. Олександрові спочатку його одномісячний паспорт продовжили, потім замінили на трьохмісячний, а потім видали однорічний.

Полагодив він також справи з іншими паперами, вистаравшись різні дублікати посвідчень,

Але другим по важливості після пашпорту був військовий білет, котрий мусіли мати всі мужчини, а навіть жінки, що мали медичну освіту. Військовий білет мав також велике значення, як документ певної „політичної благонадійності,“ бо люди, політично „непевні“ до війська не покликалися і діставали інші документи. Тому питання, чи дістане муж військовий білет, чи ні, могло також бути до певної міри вказівкою, як обстоять його справи в суді.

Клопоти тягнулися довго, і лишень по рєскові бажана віськова книжечка була на руках.

Отже, минув сграшний рік!.

Минуло ще трохи часу, і ми поволі почали заспокоюватися. Здавалося, що вся історія страгла свіж загрозливий характер і поминула в Москві касації на Сесії Верховного Суду СРСР:

ВІЩІ СНИ...

Одного дня, в місяці вересні 1940 року, Олександр встає з ліжка сумний і абентежений. Це мені відразу кидається о очі.

— Ти хворий? — питаю його.

— Ні, але...

— Але — що?

— Ог, знаєш, дурниця... Я за рік у в'язниці став трохи забобонний, зрештою, як всі в'язні.

— Чи не приснився тобі якийсь віщій сон? — сміюся я.

— Можеш сміятися, але мені дійсно приснився сон...

— Який же то сон? — питаю, не міняючи жартівливого тону.

— Дивний сон!.. Сниться мені вуличка якогось провінціального міста. В кінці вулички по обидвох боках стоять церкви. Я йду поміж ними, давуючись, аж поки не зупиняюся, бо одна церква стоїть в кінці і замикає собою вулицю...

— І що ж то за сон?

— Я ж тобі казав колись, що церква уві сні розглядається в'язнями, як символ неволі...

— Що за дурниці ти говориш, Олександр! Ти, очевидно, навіть вночі думаєш про старі будівлі — от і сниться!

Після сніданку ми розходимось: він до інституту, я — до школи.

Коли сходимось після роботи на обід, Олександр робить мені несподівану пропозицію:

— Давай перед обідом трохи пройдемося! — і при цьому вразно поглядає в бік служниці.

Я розумію цей погляд і мовчки виходжу за ним.

Ідемо геть за місто, де нема людей. Я нічого не питаю, бо почуваю страх перед цією загадковою прогулькою, а нерви мої тривожно тремтять. Але мовчанка триває задовго і я не витримую:

— Сталося щось нового?

— Сталося дуже погано.. Бачиш, по кількох годинах сон справджується!

— Говори, що сталося?!

— Сьогодні була в мене жінка асистента Г'...

— Жінка Г'?! А її що занесло в таку далечинь?!

— Віда занесла! Слухай: всі ті люди є заарештовані знову!

В середині мені похололо.

— Коли ж це сталося?

— Три тижні тому.

— А що буде з тобою?

— Власне, що не знаю.. Жінка Г. казала, що найнятим адвокатам дуже залежить на тому, щоб дізнатися, чи я — „голова організації“ — на волі, чи заарештований також. З того видно, що справа пов'язана зо мною. Але адвокати ніяких інформацій не дають — бояться!

— Мені здається, що ти мусиш негайно поїхати в Київ до свого адвоката.

— Я сам так думаю. Найближчими днями вистараюся поїзду до Києва у справі своєї дисертації і разом піду до адвоката.

* * *

Через кілька днів Олександр виїхав до Києва, а я з нетерплячкою чекала його повороту.

— Ну як? Що казав адвокат? — після першого привіту спитала я мужа.

— Ніби позищо все добре. Адвокат є такої думки, що моя справа або взагалі не розглядалася на Сесії в Москві, або мій останній вирок підтверджений.

— То чому ж заарештовані твої колеги?

— Бачиш, це дуже складна і заплутана справа!.. Адже і обласний і Верховний суди судили мене за цілком іншими статтями, ніж тих чотирьох, і хоч би як прокуратура протестувала, то мене за участь в організації Української Автокефальної Церкви засудити не можуть. Ти ж пам'ятаєш, який конфуз виїшов з тим обвинуваченням? Ну, от! А заарештувати мене разом з іншими також не можуть, бо моє початкове обвинувачення виїшло з того самого джерела, що й моїх колег. Розумієш?

— Ні, нічого не розумію!..

— Я сам спочатку не розумів. Отже, поясню тобі ще раз: з боку формального розглядається тільки початкова і кінцева точки процесу. Перша точка: за що мене заарештували? За очолення підпільної контрреволюційної організації в З. Так? Так! Тепер остання точка: Чи найвища інстанція визнала мене винним? Ні! Отже, коли найвища інстанція в Москві визнала мене невинним, то прокуратура не має права мене заарештувати ні на основі початкового, ні на основі останнього обвинувачення, тим більше, що початкового обвинувачення зреклися всі слідчі і судові органи, а навіть моя обласна прокуратура.

Прокуратура може тепер лишень доказувати, що слідство було на помилковій дорозі, а тому і суди розглядали мою провину з невинної сторони. Для того, щоб це доказати, прокуратура му- сить мати нове, повторне підтвердження моїх колег, що я був їхнім керівником. Це було легко зробити за Єжова, але тепер, коли діють суди, справа трохи тяжча. А мої колеги, як слід при- пускати, знаючи, що признання мене своїм головою стягає на їх- ні голови смертний вирок, — бо ж справа остаточно випрається тільки в мою особу! — цього признання повторно не складуть.

Тому Руденко є в клопоті: „голова організації“ вислизнув йому з рук, замінити його кимсь іншим не можна, а судити „без- голову“ організацію не випадає.

Так виглядає справа!

— І ти думаєш, що Руденко не видумає якогось нового трюку?

— Я цього не думаю, але знаю, що буде мати багато кло- поту. Будь-що-будь, але він з тою фальшивкою на процесі Вер- ховного Суду сильно попикся і тепер мусить бути дуже обережним.

— Все дуже добре, але мені майбутнє не посміхається...

І знову страх посіяв своє отрутне насіння в нашій родині, знову з дня на день чекали ми нещастя, і, зриваючи пережитий листок з календаря, з тривогою дивилися на новий, стараючись відчитати події наступного дня.

Минув вересень, минув жовтень, минув листопад і грудень, а вісток не було жодних, бо ми з обережності навіть не листу- валися з родинами заарештованих.

Аж вночі з 3-го на 4-те січня будить мене світло в хагі. Оглядаюся і бачу, що чоловік сидить при бюрку, схиливши голо- ву на руки.

— Що з тобою? — питаю його. — Чому не спиш?

Він гасить світло і сідає коло мене.

— Знову дурний сон... Хочеш послухати?

— Розкажуй...

— Здається, що я тільки почав дрімати, бо ще усвідомлював собі, що лежу в ліжкові. Раптом дивлюся — вікно відкрите, а на вікні сидить чорна велика ворона. Я стараюся зрозуміти, яким це чином взяти відкрите вікно, бо пам'ятаю, що, як лягав спати, воно було закрите. Тим часом ворона зіскакує на бюрку і починає дзьобом і лапами перевертати мої папери. Порившись трохи в них, хапає мій паспорт і вилітає у вікно. Мене обняв страх. „Пашпорт!“ — кричу я, — „Пашпорт!“ — і вискакую за нею. Ворона, ніби дрючучись зо мною, летить дуже помалу і зовсім низько, так що мені здається, от-от впіймаю. Але впіймати не можу. Тим часом стає зовсім темно, і ворону ледве видно. Я біжу, спотикаючись на якесь каміння і колоди, поки раптом провалююся в яму! Лечу дуже довго, а коли опиняюся на дві, намацую під собою холодні, з застиглою кров'ю труни. Підіймаю голову і бачу на горі слабе світло, а на краю ями сидить ворона і сміється...

Я прокинувся, стоячи коло вікна при бюрку, засвітив світло, але спати вже не можу...

— Можна збожеволіти з того всього! — кажу до чоловіка.
— Лягай і спи!

Але сама до разку не ступила очей...

Через кілька днів поштою приходить повідомлення, що суд в З. покликає Олександра в ролі свідка в справі заарештованих колег.

— Як ти це розумієш? — питаю чоловіка. — Яким ти можеш бути свідком у цьому випадку?

— Я думаю, що це — звичайний підступ з боку Руденка: не маючи права заарештувати мене разом з іншими, він вирішив викликати мене, як свідка, а потім на місці приєднати до справи.

— Як же так? Їхати до вовка в пащу?

— А що ж мені робити? Не їхати не можу, бо буде ще гірше!...

— То принаймі будь обережним і не дай себе вигнати!

— Це не залежить від мене. Зрештою, я такий лихий на ту банду, що не ручу за себе! Для того, щоб сказати їм правду в вічі, варто навіть заплатити життям!

— Війся Бога, Олександрє! Я тебе благаю ще раз: будь обережним! Подумай про дітей! Головою мура і так не розіб'єш!

— Я, звичайно, на видуму смерть не маю охоти лізти, але — побачимо!. Коли вмирати, то вмирати з честью!

— Олександрє, я бачу...

— Дитинко! — увірвав мене чоловік. — Тільки не переконуй мене! Я все зважую добре, але підлістю життя не буду рятувати! Запам'ятай собі це добре!

* * *

Ще сумніше і тривожніше стало в хаті, немов з неї щойно вивнесли дорогого всім покійника. Викликана телеграмою свекрука, яка вже кілька місяців жила окремо від нас в глухій провінції, де мала власний будинок, відповіла, що є хвора, і поміж найбільшого бажання, приїхати не зможе.

Останні дні перед від'їздом чоловік цілком посвятив родині. Навіть на роботу не ходив, пославшись на хворобу, і не пустив до садочку донечок. Цілий день бавився з ними, а вночі світив світло і, сівши коло ліжечок, довго мовчки вдивлявся в розчервлені уві сні, спокійні дитячі личка.

Наступив і невбачаний день від'їзду.

Відпровождаю чоловіка на двірець, стараючись здавити в собі переконання, що це — наше останнє прощання. Серце моє, немив залізним обручем, стискує страшний тягар, але я кріплюсь з усіх сил, щоб в останні хвилини не завдавати непотрібного жвау.

Ми не маємо навіть більше, про що говорити, бо все вже сказано...

Ось і останній сигнал!

Прощаємось.

— Бувай здорова! Кріпись! Не забувай!

Повертай щасливо! Будь обережним! В думках я буду все з тобою!

Останній стиск рук, останній поцілунок, останній погляд — поїзд рушає...

З пусткою в серці вертаюсь додому. Ніщо немиле, нічого не хочеться робити. Огак впала б на ліжко і лежала б день і ніч, щоб тільки ніхто не турбував, щоб тільки не було ніяких обов'язків!.. Але цього не можна: є діти, і є праця.

За два дні приходить телеграма: „Приїхав щасливо. Вітаю!“ — умовний знак, що небезпека покищо не загрожує.

Та не була остання звістка...

Минув тиждень, минуло десять днів — і ні листа, ні самого Олександра не було.

Виславу листа на адресу жінки асистента Г., в якому прошу повідомити мене, чи не знає вона, що сталося з чоловіком.

Між тим по мою служницю прийшов П шваґер і забрав на якийсь час до себе, бо його жінка, рідна сестра моєї служниці, мала нещасливий порід і лежала в шпиталі, а четверо дітей були без догляду.

Я залишилася з донечками сама. Ранком я будила їх, коли було ще темно, вдягала, годувала, а потім ішла до праці, доручивши сусідці відпровадити до садочку разом з своїми дітьми. Повернувшись додому, мусіла прятати помешкання, палити, варити щось їсти, а потім іти до садочку, щоб привести їх назад. Підготовка до лекцій, писання конспектів і виправлення учнівських зошитів тривали далеко за північ.

Але і цього було недостіть! Несподівано захворіла менша донька, і скликаний консилиум прийшов до висновку, що коли в найближчі дні не наступить перелам в кращу сторону — дитині загрожує складна операція з трепанацією черепа. Хоч не хоч, дитину довелось віддати до шпиталю.

Коли тепер пригадую собі ці дні, направду дивуюся, як можна було це пережити! Я плакала цілі ночі, плакала, йдучи темними ранками на роботу, плакала вступавши з роботи до шпиталю, і плакала, ідучи зо шпиталю додому. Тільки підчас роботи не можна було плакати, бо я була на державній посаді, а за сльози ніхто не платив... Про їжу мені було навіть гидко згадувати.

Знайомі і сусіди, відчуваючи небезпеку, перестали бувати в мене в хаті, і я була сама з своїм горем і зо своїми думками.

Одного дня, ледве я вернулася зо шпиталю і взялася до хатньої роботи, являється якийсь тип у цивільному.

— Чи тут мешкає Олександр Мак?

— Тут.

— Я мушу з ним говорити.

— На жаль, його нема дома. А чого ви хочете?

— Я прийшов з військової управи повідомити, щоб він завтра з'явився для перереєстрації. Коли він буде вдома?

— Не знаю!

Спитавши мене, куди поїхав Олександр і в якій справі, візитар пішов.

Обнята власним горем і клопцями, я спочатку не звернула на це жодної уваги.

Слідуючий день був вільний, і коли я прийшла до шпиталю відвідати хвору дитину, мене повідомили, що небезпека минула, і я, коли хочу, можу її завтра забрати додому.

Вислаю негайно телеграму до свекрухи, вимагаючи категорично її приїзду, а сама вирішую на другий же день взяти на кілька днів відпустку, щоб заопікуватися хворою. З тим рішенням іду до праці.

Раптом на другій годині, пояснюючи учням способи характеристики літературних персонажів, згадую собі візитера з „Військової Управи“.

— Мати Божа! — мало не скрикую вголос. — Адже це був енкаведист в цивілю!

Пригадую собі холодний, тупий погляд сірих очей, низьке чоло і щелепи злочинця... Пригадую собі загальний вираз обличчя, невловимий, але специфічний, по якому кожна досвідчена людина безпомилково пізнавала майстрів енкаведівського ремесла.

— Так, це був енкаведист! Несумнівно, енкаведист!

Ледво скінчилася година, як мені приносять телеграму від пані Г., в котрій значилося, що Олександр виїхав додому тиждень тому назад.

Сумнівів більше не було: чоловік пропав!

З роботи маю бігти додому, зацалити і обігріти хату, бо на дворі стояла люта зима, а хвора дитина мусіла бути в теплі. Але подорожі заходжу до НКВД і, добившись прийому в начальника, вимагаю відповіді, що сталося з моїм чоловіком?

Начальник, дивлячись в сторону, каже, що він нічого в моїй справі не знає, але є переконаний, що коли я прийду додому, то застану якісь новини..

Дійсно, дома мене чекали новини...

Насамперед, я пішла до сусідки по ключі, бо вона, відводячи дітей до садка, замикала мешкання. В неї я застала двох людей: начальника „спецвідділу“*) інституту Царика та „представника Військової Управи“.

— Ми прийшли до вас на хвилинку, — каже мені начальник „спецвідділу“, розливаючись люб'язною усмішкою. — Дозвольте зайти?

Відмовляти було смішно...

Ідемо всі разом до мешкання.

— То оце ви тут мешкаєте? — вдаючи дуже привітного, говорить Царик. — Яке симпатичне мешкання!

— Ви прийшли подивитись на мешкання? — питаю холодно.

— Ми прийшли до вас перевести ревізію! — відповідає різко енкаведист у цивілю.

— Маєте уповноваження написьмі?

— Прошу!—і він показує мені папір. — Ось і свідки йдуть! Входять свідки — двоє наших сусідів.

— Мешкання є до вашої розпорядимости, — кажу я, відкриваючи двері до покою. — Прошу заходити!

Сама тимчасом починаю розбиратися з плама і сніговників. Роблю це спокійно, не звертаючи увага на присутніх і не виявляючи назовні жодного зворушення.

Є в мене якась дивна, мені самій незрозуміла риса вдачі. Я не маю того, що називають „силою характеру“, але скільки пригадую собі випадків, коли мені доводилося ставати віч-на-віч з сильнішим від себе ворогом, то замість страху, розгублености і приниження, мене несподівано опанував холодний, призирливий спокій. Якась могутня сила здіймалася кам'яною брилою зо споду мого ества і огортала мене неприступною бронєю. І скільки собі згадую, в таких моментах мої противники щулились і намагалися не дивитися мені в очі. Чому? Не можу пояснити...

*) „Спецвідділами“ називалися цивільні відділи НКВД, які були при кожній установі. Вступаючи на будьяку посаду, людина повинна була насамперед взятися на облік „Спецвідділу“. Туди писалося докладну автобіографію і виповнялося спеціальну анкету. Прийнявши на роботу нового урядовця, „Спецвідділ“ відсилав запит на попереднє місце праці новоприйнятого, звіряв подані ним дані про себе, і, таким способом, мав докладне уявлення про кожну особу, яка працювала в даному підприємстві. „Спецвідділ“ писав свої спостереження про кожну особу, взяту на облік.

Так і в цей момент, коли обидва „представники закону“ разом зo свідками пішли до покою, чекаючи, поки я розберуся, я, скинувши верхню одягу, одягаю фаргук, беру сікач і починаю рубати тріски на розпал.

— Що це ви робите? — здивовано питає мене енкаведист, висуваючись до кухні.

— Алже бачите: рубаю древа, — відповідаю спокійно.

— Прошу залишити ці дурниці і йти до нас!

Я потискую плечима:

— Що для кого дурниці: для вас — моя робота, для мене — ваша...

— Я вам ще раз кажу, щоб ви поквнули це, бо ми не маємо часу!

— А я також не маю часу, — відповідаю зo стоїчною байдужістю. — По-перше, я голодна, а по-друге, мені треба обігріти хату, поки прийдуть діти!

— А де ж ваші діточки? — з тою самою облесливою міною виглянув з-за плечей енкаведиста „начальник спецвідділу“.

— А вам де того яке діло? — питаю навмисне по-грубіянськи. — Ви прийшли, здається, робити ревізію, а не питати мене про дітей!

— Ви постарайтеся бути чемнішою! — наказує мені загрозово енкаведист. — Мій товариш є люб'язний супроти вас, то платіть йому тим самим!

— А я цілком не потребую вашої люб'язности! — відповідаю ледовим тоном. — І, коли б уже чогось жадала від вас, то тільки одного: кінчайте скоріше виконання ваших обов'язків і лишіть мене в спокої!

При тому бачу, як свідки роблять мені з кімнати знаки і з довіром та острахом похитують головами. Але я не звертаю на них уваги.

— Кажу вам востаннє: кидайте роботу! — нетерпеливо і злісно гукає енкаведист.

— А я вам кажу ще раз, що ревізію можете робити без мене!

— Без вас ми не маємо права: це протазаконно!

— Ну, то тоді почекайте! — байдуже знизую плечима і підпалюю вогонь.

Енкаведист аж розгубився від лютости і сів на стілець.

Царик так саме стратив охоту бути „люб'язним“ і вже більше не обзивається.

Я тимчасом наставляю на кухню цілком непотрібні мені баняки, наливаю до них води, накриваю накривками і довго педантично обтираю кухню. Ніби все!... Що б ще зробити?... Ага! Іду до кренесу, відрізую собі хліба, навмисне довго та уважно смарю його маслом і так зо скибкою в руках виходжу до покою.

— Прошу починати. Я вже готова!

Енкаведист подивився на мене, струснув головою, ніби кажучи: „От, проклята баба!“ і взявся до ревізії.

Ревізувати фактично нема чого: мешкання професора високої школи на цей раз складається тільки з покою і кухні.

Заглянувши до шафи, під ліжка і до книжок, енкаведисти беруться до бюрка. Але і там нічого не знаходять: навчені попереднім досвідом, ми нищили все листування і не тримали в хаті жодних фотографій, окрім своїх фамілійних.

Я стою, опершись спиною на двері, і вдаю, що мене найбільше цікавить моя скибка хліба. Кусаю її ніби з великим апетитом, наперед уважно розглядаючи, з якого боку вкусити. Скіячивши одну, іду до кухні і відрізаю другу. Бачу, що доводжу своєю байдужістю енкаведистів до встеклості, і це дає мені змогу ковтати, хоч з таким самим успіхом я могла би їсти мило.

Починається опис майна. Його небагато: меблі, книжки і одежа мого мужа.

— Пйши, — каже енкаведист до Царика: — шафа гардеробна, шафа книжкова, бюрко...

— Чекайте, чекайте, громадяни! — втручаюся я в цьому місці до розмови. — Всі меблі, які бачите в хаті, є куплені за мої гроші! Я вам їх описувати не дам і акту опису не підпишу!

— Як „за ваші гроші“?! — дивуються енкаведисти.

— Дуже просто: я можу вам паперами і свідками показати, що я працювала весь час без перерви, і меблі куплені за ті гроші, які я заробила.

— А ваш чоловік нічого не заробляв?

— Заробляв, але ми його платню проїдали.

— То як, ви ділилися грішми? Це — твоє, а це — моє?!

— Цілком правильно! Ми так ділилися: це — твоє, а це — моє!.. — відповідаю з неукритою іронією.

— Ну, то тоді ми опишемо бібліотеку!

— Книжок не маєте права так саме описувати, бо тим позбавите мене можливості працювати! Бібліотека в даному разі не є предметом розкоші, лиш знаряддя моєї праці!

— А що ж тоді належить вашому чоловікові?

— Юридично тільки білизна і одежа. Але і це неправильно, бо за той час, що він сидів у в'язниці, частину своєї гардероби він знищив, а другу частину я продала на покриття різних трудових видатків. Те, що є, також куплено за мої гроші. Але над цим сперечатися не буду — одежу можете описати!

Переглянувши викинену білизну, поношене убрання і старий плащ, енкаведисти приходять до висновку, що „заарештований ніякого вартісного майна не посідає“ і, давши мені підписати акти, забираються з хати.

Увечері душа моя трохи розігрівається від теплої родинної атмосфери: обидві донечки дома, і приїхала вечірнім поїздом свекруха. Щоправда, сум і жаль далі панували в нашому домі, але в порівнянні з щойно пережитими днями, я відчуваю себе майже щасливою.

Мати, прибіта недавньою хворобою і новим нещастям, виглядає, як виходець з могили.

— Я не маю соли нікуди їхати. І так ледве на ногах тримаюся... Тепер поїдеш ти сама. Мусиш вистаратися собі відпустку. А я вже побуду з дітьми. Поїхати конечно треба! Не можна його лишити на поталу долі!...

І старенька мати вмивалася рясними невтішними сльозами.

В МІСТІ 3.

З великою бідою, випросивши відпустку на тиждень, виїжджаю до З. Було це в самому кінці січня 1941 року.

Доба, проведена в цьому місті, належить до тих, що їх пам'ятається ціле життя. Це була доба, коли мій біль досяг свого найвищого ступеня і потім зламався, розтрощивши в моїй душі одну з уих струн, що вмпрать безповоротно...

Через незручність сполучення, подорож до З. мала тривати дві ночі, але сграшна сніжна хуртовина, котра піднялась несподівачо на середині дороги, так утруднила рух, що я приїхала з опізненням майже на цілу добу. Таким способом я вже стратила день моєї відпустки.

Приїхавши на стацію, чекаю ще три години, поки порозчищали шляхи і трамваєві колії від глибокого снігу. Нарешті почався рух, і я дістаюся трамваем до потрібної мені дільниці міста, недалеко від обласного суду.

Але повстає нова трудність: знайти приміщення наніч. До тих знайомих, що їхні адреси маю, не смію вступати, щоб не втягнути і їх в небезпеку, а пані Г. мешкає на протилежному кінці міста.

В готелі можна дістати кімнату тільки на пред'явлення документу урядової поїздки, а через те, що в мене на посвідці на право їзди стоїть: „справі свого зарештованого чоловіка“, я її взагалі не показую, і кажу, що приїхала приватно. Тому мене ніде не приймають.

Ходження з тяжкою валізкою від готелю до готелю через кучугури снігів забирає в мене останні сили, і без того вичерпані попередніми днями і трьома цілком безсонними ночами, проведеними в поїзді. Нарешті, коли заходжу до одного з найбільших готелів, у мене підкошуються ноги. Я сідаю і заявляю, що

не вступлюся через те, що не маю більше сили і не маю, куди йти. Думаю, що вигляд у мене був розпучливий, бо навіть кам'яне серце портієра зм'якло, і він, змилосердившись, дає мені ключ від кімнати десь аж на четвертому поверсі.

Залишивши свої речі в готелю, іду до обласного суду. Голова суду — дебела жінка з ордном на грудях — прийняла мене досить чемно і сказала, що вона нічого про того чоловіка не знає.

— Ваш чоловік зложив судові свої свідчення і виїхав додому. Якщо він заарештований, то вам дасть необхідні інформації обласний прокуратор Руденко. Зверніться до нього.

Я йду до обласної прокуратури.

В попередній кімнаті сидить якась стара, розпатлана, страшна машиністка, що своїм виглядом нагадувала власницю притонів розпусги найбрудніших злочинських кварталів портового міста. При іншому столі сидить рідкий екземпляр атавізму мужеського полу, так саме обшарпаний і неохайний, як і його колежанка, тільки на додаток ще й неголений. Звірський вигляд обличчя гориллі і довжезні волосисті руки робили його цілком подібним до спрута. Думаю, що поняття чужості і вміння обходитися з людьми були для нього так саме чужі і незнані, як і для його предків кам'яної доби.

Вислухавши причину моєї візити, він тиче олівцем у сторону внутрішніх дверей і хрипить:

— До прокурора!

„Де той Руденко відкопав таких Черберів?“ — думаю собі, стукаючи до лверей.

Почувши дозвіл, заходжу до кабінету.

Велика, майже порожня кімната. При стіні шафа на папері. При вікні — велике бюрко. Один стілець порожній, а на другому за бюрком спиною до вікна сидить сам обласний прокуратор Руденко.

Це людина у віці 40—45 років, чисто виголена, з інтелігентним виразом обличчя і сивиною на скронях. Риси має правильні і навіть гарні, цілком не подібні до звірських туних пик служак НКВД. Тільки в очах, великих, сірих, проглядає холодна жорстокість вишколеного ката.

— Що ви скажете? — звернувся до мене.

— Я є жінка Олександра Маха, викликаного сюди перед

двома тижнями і невідомо, де зниклого. Отже, я приїхала до вас, щоб дізнатися, де він і що з ним сталося?

Він не посміхнувся, ні! Але по очах було видно, з якою страшною садистичною насолодою він вицідив слово по слову дике питання:

— А, власне кажучи, чому вас це цікавить?

Цим питанням він несподівано вибив мене з заєвсної з попереднього досвіду засади: ніколи в розмовах зо злочинною бандою енкаведівських служак не виявляли своїх справжніх почувань, і я щиро здивувалася:

— Мене дивує ваше питання, громадянни прокуратор! Адже я — дружина і мати двох дітей! Думаю, що моя цікавість є цілком природною, і я ще раз дозволю собі повторити питання: де є мій чоловік?

— Ваш чоловік там, — знову цідив він, смакуючи кожне слово, — де йому вже давно належить бути... А вам я би радий якнайменше цією справою цікавитися, з огляду на тих самих дітей, про котрих ви щойно згадали...

Ще одна секунда, одна мить — і тяжкий камінний каламар, що стояв на столі, полетів би Руденкові в голову! Здавалося, треба було лишень одної маленької краплі, щоб отрута, перепознивши серце, штовхнула мене на скажений, смертельний напад, від одного удару котрого або стиску за горло ця потвора, що сиділа переді мною, увірвала б нитку свого мерзенного життя!

Одна крапля!...

Але то тільки так здавалося, бо ніхто не знає, скільки крапель болю може зміститися у власному серці...

Пекельна сила, що шугнула мені в голову, розблалася об щось невидиме і відплила назад, залишаючи по собі нудотну каламуть свідомости свого безсилля.

„А вгорі сидить ворона і сміється!“ — пригадався мені раптом Олександрів сон.

— Чи мій чоловік там, де йому належить бути, — опанувавши себе, відповідаю з холодною іронією, — вирішить остаточно правосуддя, у справедливості котрого я твердо вірю (а в душі: „справедливість?! Ха-ха-ха!“) До вас же покищо маю тільки одне прохання: дозволу на передачі грошей і білизни.

— З тим зверніться до НКВД.

— До якого НКВД? Власне, що я не знаю, де мій чоловік знаходиться.

— Підіть до... Але, ні! Справа є в мене, а я... не дозволяю! І взагалі ваша візита є скінчена!

Що ляпалося робити? Обертаюся і виходжу.

Ідучи довгими коридорами, ловлю себе раптом на тому, що уста мої без участі розсудку, корячись якоїсь внутрішній силі, вперто повторяють: „Ми ще порухемось з вами, товариш Руденко! Ми ще колись порухемось!“

Оглядаюся зо страхом, чи мене ніхто не підслухав! Але — ні! Ніхто не звертає на мене увади.

Приходжу до готелю, падаю на холодне ліжко і попадаю в стан цілковитого отупіння. Здавалось, це не було почуття болю, бо моє серце, моя душа — ціле моє єство перетворилися в судільний кривавий біль. Кожний мій нерв, кожна клітнина тіла кричали, квиліли і корчилися. А я лежала непорушно, затупивши погляд у високу стелю. Сгаралася не думати ні про що, хотіла втікти від себе самої.

До дверей постукала покоївка і щось питала. Я довго ніяк не могла зрозуміти, чого вона хоче.

— Ах, так!.. Вечерю? Звичайно!.. Чай? Може бути чай... Ні, більше нічого.

Покоївка пішла.

Я встаю, адресую грошовий переказ і готую пакунок з білизною. Адресую на в'язницю. Чи дійде? Ах, все одно...

Виходячи, завважую на столі тацу з вечерєю, Їсти? Ні, хай потім...

Надавши на пошті гроші і білизну, виходжу на вулицю.

Надворі вже темніє, і починає здійматися знову різкий вітер. Здається, я маю ще щось зробити?..

Зупиняюся і думаю...

Раптом пригадую, що я нічого не дізналася в тій справі, в котрій приїхала. Треба було принаймні відшукати якогось адвоката... Сьогодні вже пізно! Завтра? Ні, завтра вже мушу їхати назад. Чотири дні страчено, і залишилося ще три. Опізнання на роботу в такому випадкові не могло бути оправдане і грозило

судом, може, й в'язницею...*) Отже, з чим вернутися?..

— Треба побачити даню Г.! -- вирішую про себе і сідаю в трамвай.

Коли я приїхала до пані Г., вже було темно, а мешкання стояло замкнене. Викликана сусідка сказала, що пані Г. недавно вийшла і мабуть не повернеться, бо вона останнім часом часто ночує у своїх родичів. Адреси родичів сусідка не знала.

Вертаюся назад ні з чим.

На самому порозі готелю зупиняюся, пригадую собі вузьку і високу, помальовану в сіро-зелену фарбу кімнату, подібну до криниці, де мене чекає цілковита самотність, і зходжу з ганку на хідник. Спускаюся вулицею кілька кварталів вниз, потім вертаюся вулицею вгору, потім знову вниз і знову вгору, як загнаний звір, як людина, у котрої біль зубів розриває голову.

По якомусь часі почуваю, що в мене залякли від морозу ноги, а вітер перейшов у справжню сніжну бурю. Мушу йти до готелю!

Заходжу в чужу і непривітну кімнату. На столі стоїть холодний чай і канапки.

— Мушу щось з'їсти! — думаю собі, але зараз же в тій хвили забуваю.

— І що генер?.. Щось зробити?.. Ні, роботи нема ніякої!.. Ах, яке це все чуже, яке непотрібне!.. Чи, може, я тут чужа і непотрібна?.. Так, непотрібна і одинока...

Увагу мою привертає розгукана стихія. Я підходжу до вікна і вдивляюся в сніжну темінь.

— Дивно!.. Дивно, що я все бачу, все чую і розумію... А для чого?.. Це так мучить!.. Як би було добре перестати існувати!.. Небуття має бути таке солодке!..

Тимчасом вітер все кріпшав і перетворився в гураган. Шалена буря свистіла, реготала, завивала дикими голосами, хльоскала довгими батогами по вікнах і, ніби в нападі шаленої злости, гупала великими сніжними кулаками. Величезний гмах готелю починав дрижати і колхатися під дужими натисками вітру і, зда-

---

*) Згідно з постановою уряду, в 1938 р. за спізнення на роботу, винного віддавали під суд і карали штрафом або в'язницею, в залежності від часу спізнення. Виправданням могла бути тільки хвороба або затримання через міліцію або НКВД.

валось, от-от перекинеться. Ах, коли б справді перекинувся! Хай би розлавив мене з моїми думками разом!..

Десь не витримало скло дужого удару вігрового крила, почувся брязкіт впадених шиб і перелякані голоси мешканців ва коридорі.

І моє болюче окупіння під акомпанімент бурі змінюється в розпучливий, гострий відчай. Мені хочеться завити в тон вітру дико, протяжно, завити бездомним, побитим цесом, закричати несамовито на цілу силу своїх легенів, щоб мене почув ділий світ, щоб хтось прийшов, щоб хтось мене вислухав і зрозумів!

Коли б хоч заплакати, але — ні! Сльози десь скипілися коло серця тяжким клубком і давлять його, давлять, але не приходять!

Квдаюся на коліна перед ліжком і тулю лице до холодної подушки.

— За що?! За що, Господи?! Господи, припини мою муку! Господи, пожалій мене, бо далі не витримаю!

— Господи?! — питаю сама себе, здивована тим, що Белике Слово, глибоко хоронена на споді душів продовж довгих років, виринуло нарешті у всій повноті свого могутнього значення, як камінь спасіння, як вічна і невичерпана сила незбагненої мудрости, ласки і милосердя.

„Прийдіть до мене всі страждучі!..“

— Я приходжу до Тебе, о Господи! Складаю у Твоїх стіп свою страшну кривду і ввесь біль своєї змордованої душі!.. Розкриваю перед Тобою свої рани і благаю Твої ласки!.. Господи, не опусти мене!

Мене охоплює оцінення молитовного екстазу, і в його найвищому моменті моя розпука спалахнула яскравим полум'ям!.. Спалахнула і погасла..

Я відчула, як починає мертвіти моє серце, як німіє біль душевних ран, і на груди мої тяжко лягає холодний камінь!..

— Так треба!.. Очевидно, так треба і так мусить бути!.. — шепчу сама собі і скоряюся незрозумілій для мене конечності призначення!..

В двері постукано.

— Увійдіть! — відповіла я, підіймаючись з колін.

Увійшла докоївка.

— Я прийшла вас повідомити... Але що з вами? Ви хворі? Може покликати лікаря?

— Ні, дякую. Я не є хвора. Ви хотіли щось сказати?

— Власне, мене прислав портієр повідомити вас, що ви муsite завтра опустити готеля, бо він і так не мав права давати кімнату... Але я піду попрошу, щоб вас залишив... Ви як погано виглядаєте!...

— Ні, не треба... Як вас звать?

— Галю.

— Не треба, Галю: я завтра виїжджаю.

— То я йому скажу... Але ж ви нічого не їли! Он і чай стоїть неторканий!...

— Дякую, Галю! Я зараз буду їсти.

— То я принесу гарячого чаю. Прошу хвилинку зачекати!...

Мила дівчина забирає тацу і виходить, а я тимчасом починаю укладати свою валізку.

Покоївка приходить знову, приносить гарячий чай, якусь перекуску і дві повних чарки на таці. Помітивши мій здивований погляд, починає спійсно пояснювати:

— Випийте це! Я навмисне взяла міцнішої... Вам треба трохи розігрітися і підбадьоритися. Не вв'єте обидві? То ось я трохи надіп'ю, коли дозволите... Так неприємно тут нагорі від тої бурі!... Боже, які у вас холодні руки!... Пийте! Пийте сміло: зараз і так підете до ліжка, загіреться і заснете.

Я випиваю свою чарку, беру канапку і дивлюся на дівчину. Вона має надзвичайно шляхетне, витончено гарне обличчя, яке здається ще кращим від великої доброти і м'якості, що променіють їй з очей і чуються в нотках її голосу. Це викликає мене на розмову.

— Я, Галю, маю дуже велике горе! Дуже, дуже велике!... Дай Боже, щоб вас таке горе ніколи не спіткало!...

Дівчина дивиться на мене великими розуміючими очима і сумно відповідає:

— Це відразу видно по вас... Ах, тепер так легко за нещастя!... Я вам так співчуваю!... Їджте, будь ласка, їджте! Ось візьміть ще цей кусничок! Так! А тепер випийте чай і лягайте.

Поки я п'ю чай, вона готує ліжко, допомагає мені, мов малій дитині, розібратися і дбайливо закутує мене ковдрою.

— Може вам ще що потрібно? Ні? Я вночі буду до вас наслухати. О котрій вас розбудити? О шостій? Добре! Я о шостій вінчаю джур, але ще прийду до вас. Сніть спокійно! Добраніч!

В останній момент затримую її руку:

— Галю! Я вам безконечно вдячна!... Не можу вам сказати, яке горе мене спіткало, але ваша уважливість і добре слово були мені такі потрібні!... Я тут не маю нікого, розумієте, нікого! Ні одної близької душі! Ви перша і єдина, що заговорила до мене по-людськи... І тому, де б я не була, я все буду вас пам'ятати... Ви... вірите в Бога?

Дівчина натякано стрільнула очима і тихенько відповіла:

— Вірю...

— То нехай вас Господь-Бог і Пречиста Діва все мають у своїй опіці, дорога дитино! Може, ще колись зустрінемося!.. Добраніч!

— Добраніч!...

І покоївка вийшла, обережно причинивши за собою двері.

Галю, мабуть, мала рацію, кажучи, що я хвора. Аж тепер, опинившись у ліжку після випитої горілки і гарячого чаю, почувваю, що моя застигла кров починає кружляти скоріше і тяжкими хвилями б'є в скроні. Мені стає гаряче, в ушах шумить, і дужки починають плутатись.

Часом щось, ніби червоне павутиння, заволікає мою свідомість, але коли воно проривається, я все вертаюсь до того самого:

— За що каряеш мене, Господи? Чому призначив мені життя, повне невгод, болю і втрат? Пощо Тобі ще цієї останньої моєї муки? Пощо такий твердий і невблаганний до мого краю, о Господи?...

І тоді, серед дрімотного маячіння, приходив великий Хтось!...

Приходив безшумно і м'яко, клав лагідну долоню на розпалене чоло і промовляв без голосу... А я всім серцем прислухалася до нього, але не могла зрозуміти. Лиш відчувала твердо одно: не було в тих безмовних шепотах ніякої обіданки, ніякої надії, тільки саме співчуття до мого зраненого серця.

Так мусіло бути!...

Маячіння тривало довго, перериване часом дзвоном годинника на коридорі, і лиш над ранок мене огорнув спокійний сон...

І коли тепер з перспективи часу роздумую над усім пережитим в той вечір, переконуюсь, що він був дивним пеледомо-

вим моментом у моїй психіці. Хоч найгірше чекало мене в майбутньому, я вже ніколи більше не попадала у владу розпуки і відчаю. Здавалось, що якийсь лікар-чарівник витягнув з моєї душі чутливий нерв і зробив її невразливою на жоден біль і страждання...

На другий день я вже їхала додому, де мене чекали діти, старенька мати і... урядові обов'язки советської учительки і виховательки молодого покоління „в дусі вірності великим ідеалам комуністичної партії та її мудрого вождя — товариша Сталіна“...

НЕЗАКІНЧЕНА РОЗВ'ЯЗКА

Життя ішло своїм трибом, а мені все довкола здавалося тяжким сном...

Я далі працювала, помічаючи дококола себе відчуженість і холодність багатьох колег, посміхалася з того, що мене перестали відмічати різними словесними „нагородами“ як було раніше, а партійні і комсомольські шпідлі слідкували за кожним моїм кроком і неполикано втручались до виконання моїх учительських обов'язків.

Свекруха, лишивши мене зо служницею і дітьми, поїхала до З., де знайшла притулок в якоїсь бідної, напівбожевільної вдови, що мала сина — ідіота. Вона стратила свою колишню певність, і в листах її не було вже давньої бадьорости.

„Я починаю попадати в розпуку, — писала мені. — На цей раз справа виглядає значно гірше і складніше, як в Х. Адвокати щось роблять, але від них не можна видобути жодного слова — бояться говорити.

— Ваш син повинен був виступити на суді, як свідок, а він виступив у ролі прокуратора, — оце все, що мені сказали.

Побічними дорогами довідалася я також, що після виступу Олександра, Руденко наказав перервати процес і літаком полетів до Москви. Вернувся зараз таки на другий день дуже вдоволений наслідками своєї подорожі. З цього можна догадатися, що в Москві він добився дозволу на арешт Олександра, котрого перец тим не мав.

Всі є також такої думки, що арешт відбувся десь у поїзді, або на стації в Р., бо є певне, що Олександр звідси виїхав. З цим, очевидно, була зв'язана візита „представника Військової Управи“.

Адвокати тепер не дурять нас жодними надіями і кажуть,

що вирок може бути пом'якшений хіба в Києві. Про цілковите виправдання нема взагалі мови“...

Так минуло три місяці.

Свекруха безвиїдно сиділа в З., але нічого нового не дізналася, за винятком того, що процес має відбутися в кінці квітня.

А я?... Я старалася ні над чим не думати і не заглядати в майбутнє. Зрештою, я передчувала його, тільки боялася оформити свої передчуття в конкретний зміст...

Але те, чого я боялася, прийшло в листі від пані Г.

„Не попадайте в розпуку, це нічого не pomoже. Ми всі в однаковому положенні, і це дає мені право написати вам всю правду. Вона жахлива: всі наші чоловіки засуджені до смертної карі!

Мусимо далі енергійно діяти спільними силами, бо не можна допустити, щоб п'ятеро людей загинуло такою страшною і незаслуженою смертю! Покидайте все і приїжджайте до Києва. Там разом з адвокатами порадимось, що робити.

Вашій свекрусі ми не наважились сказати правди — це б її забило. Ми спочатку збрехали, що вирок — 10 років заслання, потім сказали, що — 2⁵. Але вона все одно дізнається правди — і тоді з нею буде погано. Хочемо її якось вислати до вас, але на поїзд абсолютно не можна дістати квитка. У нас помітна загальна нервозність, і ходять поголоски про війну. Дوماю голову над тим, як дістатись до Києва“...

„Не попадайте в розпуку“!... О жінко, жінко!... Чи ти б сказала до мерця: „Не попадай в розпуку!“ А я мрець! Мое серце — немов спалений камінь, на котрім ні насіння радості ні насіння горя не пустять коріння... Я, немов той герой з казки, що виміняв своє живе серце на шкляне і стратив можливість відчувати. Тому я спокійніша за тебе, жінко! Але чи щасливіша?..

Однак, діставши листа, негайно йду до директора школи і інспектора Народної Освіти, прохаючи відпустки. Мені довго відмовляли, посилаючись на кінець учбового року і наближення іспитів. Але я заявила, що таки поїду, без огляду на наслідки самовільного залишення роботи. Тоді вони згоднісь.

Те, що пані Г. писала про неможливість дістати квитки на поїзд, була правдою, і коли б не зв'язки і знайомства батьків моїх учнів, то я до Києва так би і не дісталася. В поїзді їхали

переважно військові та високі достойники в урядових справах.

В Києві, на своє здивування, застала свекруху. Вона вже знала правду, але трималася досить мужньо, хоч дуже постаріла і осунулась. Репті жінок засуджених не вдалося дістати квитків на переїзд, і вони просили через свекруху зробити все можливе у справі їхніх чоловіків.

Але зробити щось було майже неможливо. Ми приїхали рано, і справа ще до Верховного Суду не прийшла.

— Не обзнайомившись з актами, я сам нічого не знаю, — сказав наш адвокат. — Але, коли б я і знав, то вам нічого не зміг би сказати: це є урядова таємниця. Одне тільки, що можу вам пообіцяти на слово честі, що зроблю все можливе, щоб вашого чоловіка урятувати.

Потім він подає нам адреси кількох ліпших адвокатів, котрим радить доручити оборону решти засуджених.

З тим я вернулася до Р., а свекруха поїхала додому пролавати будинок, щоб мати гроші на різні непередбачені видатки.

* * *

Шкільний рік скінчився, і в школах почалися іспити. Роботи було багато.

Звісток з Києва не було ніяких, і на висланий лист адвокат не відповів.

Одного дня мене покликали до кабінету директора.

— Ось що, товаришко Мак!... Я маю з вами дуже поважно поговорити... Ви, звичайно переконані, що ваш чоловік є невинний. Але ця думка нас не зобов'язує. Натомість офіційна думка, з котрою ми повинні числитися, є така, що ваш чоловік є ворогом народу і має за собою такі тяжкі провини, що його постановили знищити фізично. Знаючи вас, як прекрасного педагога і добросовісного працівника, я хотів би вас остерегти перед тими поважними неприємностями, що виникають для вас у зв'язку з вашим чоловіком...

— Неприємностями?! — здивувалася я. — Але ж, товариш директор, чи ви забули постанову уряду про те, що винними вважаються тільки самі заарештовані, а не члени їхньої родини!...

— Це, бачите, так... Але це торкається тих, хто був заарештований ще за Єжова. Тоді було багато різних помилок... Одна-

че, арешт вашого чоловіка вже не є помилкою, тим більше, що це є справа повторна. Є також неправдоподібним допускати, щоб ви, живучи разом, нічого не підозрівали про контрреволюційну діяльність вашого чоловіка, бо ви—жінка інтелігентна й розумна...

— Що ви хочете тим сказати?...

— Я цим ще покищо нічого не хочу сказати, але коли б ви схотіли мене послухати, — а я зараз говорю з певного доручення! — то я порадив би вам негайно зректися свого чоловіка через пресу, а потім піти до ЗАГС-у і взяти розвід. Прізвище також змінити на ваше дівоче.

— Товариш директор! — скипаю всередині холодною люттю.—По-перше, на такі зречення минула мода, і їх не визнають...

— Ваше визнають, — перебив мене директор, — я ще раз підкреслюю, що говорю з певного доручення...

— А по-друге, — говорила я далі, не звернувши уваги на його слова, — я не маю морального права наносити останній удар людині, від котрої за дев'ять років спільного життя не бачила нічого, крім добра і любови!

— Забуваєте, що тепер поняття моралі оцінюється державними інтересами...

— Можливо! Але я не можу себе до того наломати. Скажу більше: коли б навіть ми з чоловіком не могли жити і подали б заяву на розвід, то в такий тяжкий для нього момент я би ту заяву забрала назад!

— Я бачу, що ви собі цілком не усвідомлюєте небезпеки, яка нависла над вами!...

— Поміляєтесь, товариш директор!...

— А діти?...

Секунду думаю, а потім відповідаю:

— Все одно! Хай вони ліпше виростуть круглими сиротами, ніж би потім мали докоряти мені, що я зганьбила пам'ять їхнього батька, котрого вони вже пам'ятають і люблять.

— Це ваша остаточна відповідь?

— Так!

— А я вам даю ще час до завтра: передумайте цю справу.

— Дякую, але це даремне!

*

*

Через два дні після того в місцевому часописі з'явилася

стаття, в котрій анонімний автор обізвав мене шкідником і паразитом та доводив, що вся моя робота в школі була „злочинним пожиранням державного гроша“, оскільки мої учні від мене нічого не навчалися.

„Таких «учителів» треба гнати поганою мітлою від справи виховання нашої молоді, і ми дивуємося тільки, куди дивилася дирекція школи і інспектура Народньої Освіти, тримаючи впродовж двох років Ольгу Мак у своїй педагогічній родині“.

А ще одним днем пізніше мене повідомили офіційно, що я „від тиском громадської думки“ є звільнена з посади...

Одночасно дістала я наказ — звільнити „незаконно займає мешкання“, котре підлягало зарядові адміністрації інституту, і на яке я з арештом чоловіка стратила право.

Всю безвихідність мого становища могла би зрозуміти хіба та людина, котра знає життя Советського Союзу.

Мешкальнева криза взагалі була страшна, і людей здебільша забезпечували мешканнями відиремства, в яких вони працювали. Всі інші мешкання були в розпорядженні житлових управлінь і розподілялися між партійцями і високими урядниками. Всі установи, куди я не зверталася, мені категорично відмовляли і обіцяли відмовляти далі. За приватне мешкання не могло бути мови, а до свекрухи я також не могла їхати, бо вона мешкала в прикордонній смузі, і мене туди не пустили б.

На роботу, навіть найгіршу, я не мала виглядів. Мій диплом позбавляв мене права брати працю нефахову, а за учительську посаду також не можна було думати, бо мене навіть і з професійної спілки викинули. А тим часом життя ставило свої вимоги, і діти хотіли їсти...

Коротше кажучи, становище було розпучливе.

Одного дня, саме в обід, до мене приходить мій сусід Федір.

— Оце диво! — кажу їдко. — І ви не побоялися до мене прийти, та ще й серед білого дня?!

— Тихше, тихше! — відповідає сусід. — Відповідні люди знають, що я маю у вас бути і в якій справі.

— Аж так?!

— Аж так! — іронічно підтверджує Федір. — Я прийшов до вас відібрати книжки, котрі позичив ваш чоловік в інститутській бібліотеці.

Я знаходжу потрібні книжки і віддаю.

— Тепер — каже відвідувач, міняючи тон, — хотів би я вам дещо сказати, але на ваше слово чести, що ви мене не зрадите..

— Можете бути певні!

— Отже, так: я вам раджу виїхати звідси, і то — негайно!

— Виїхати?! Куди?

— Все одно, куди, але — найдалі з України!

— Чи ви думаєте над тим, що говорите?!. З чим я маю їхати, коли за тиждень у мене грошей навіть на тиждень на хліб не буде!.. І... до кого їхати?

— І все ж таки я вам ще раз кажу, що ви мусите виїхати! Продавайте меблі, продавайте все, що можете і — їдьте! Хоч би вам прийшлося їхати з порожніми руками. Послухайте мене, я не говорю на вітер!.. Буду з вами отвертий до кінця: начальник „Спецвідділу“ Царик, котрий був у вас на ревізії, вже кілька разів викликав мене на отверті розмови про вас. По його тоні і окремих висловах я переконався, що вам загрожує небезпека... Він є сташно злобний і не може вам подарувати вашої поведінки під час ревізії. Тому я прийшов вас попередити..

— Дякую! — кажу йому. — Я подумаю над вашими словами..

Сусід вже збирається виходити, але раптом з дверей повертається до мене:

— І... ще одно: робіть щось зі собою!

— Що ж я маю зі собою робити?

Він бере мене за руку і підводить до зеркала.

— Подивіться на себе! Бачите?

— Ні, нічого не бачу..

— Не бачите?! Не помічаєте, що з вами зробилося за цей час?! Та ви ж маєте вигляд, — не гнівайтесь за правду! — божевільної! Моя жінка каже, що боїться на вас дивитися. Звичайно, у вашому положенні грудно виглядати добре, але все ж таки всьому є межа!

— То що ж мені робити?..

— Що робити? Думати більше про дітей, менше гризтися і менше плакати і міцніше тримати себе в руках!

Я мимоволі посміхаюся.

— Ви помилятися, дорогий сусіде! Я себе так тримаю в руках, як не може себе тримати навіть мужчина. Про жінок я вже взагалі не говорю... А щодо сліз, то... чи ви повірите, що я ще ні разу не заплакала, відколи вийшов впрок?! Не можу з себе видушити жодної сльози!

Федір широко розкрив очі і від здивовання сів.

— Ви правду кажете?!

— Правду!

— То ви в такому разі є насправді божевільною!!! Плакати забагато — шкодить, але виплакати горе — муситься! Кажуть, що мужичен не мають схильності плакати, а тому глибше переживають. Але тут би і мужичина заплакав! Чи ви маєте кам'яне серце?...

— Ваша правда, Федоре: моє серце від довгої муки закам'яніло!...

— То розбийте цей камінь! Розбийте, бо він зидушить вас! Я також сідаю.

— Чи ви чули, — питаю його, — казку про чарівне яйце? Ні? Отже, слухайте! Колись Бог замкнув у чарівне яйце всі нещастя світу і доручив його велитневі, щоб вкинув його в море. Але цікавий велитень по дорозі до моря не витерпів і вирішив заглянути всередину яйця і розбив його. Розбив і настрашився, бо з маленького яйця почали виповзати величезні страховища, і велитень, хоч як мучився, не міг їх зібрати назад. Так нещастя розійшлися по світі...

Моє серце, сусіде, репер цілком нагадує таке чарівне яйце. Там зібране щось таке страшне, таке велике, що його не можна розповісти!... Тільки одного разу, — для вас все одно, коли, — сталося так, що мені вдалося мої болі, мої великі болі і страждання зібрати до купи і втиснути в дуже, дуже міцну шкаралупу і там замкнути... Відтоді я вже не вразлива. Моє серце не може більше нічого змістити, і те, що зломало б кожную людину, тепер проходить мимо мене... І я так довго буду невразливою, поки моє серце буде замкнене... Але коли б я поцікавилася тим, що ношу в душі і розбила б за вашою порадою кам'яну шкаралупу, то...

— То — що?...

— Я боюся говорити про це, Федоре!... Ліпше не питайте мене...

Сусід задумався...

— Хто зна?... — сказав по павзі. — Може це й ліпше!... У всякому разі, пам'ятайте, що і я, і моя жінка дуже вам співчуваємо і бажаємо зо щирого серця, щоб все закінчилося для вас якнайліпше. А коли почувете, що говоримо про вас зле — не ображайтесь: ми мусимо так говорити. Коли б вас питали про нас, говоріть також якнайгірше, і тим зробіте нам лишень прислугу. Такий тепер світ!... Пам'ятайте мою пораду, покладайтеся завжди на мою поміч у межах можливого, звичайно!... Допобачення! — і він схилиється до моєї руки

Значення цього остереження я розуміла добре, і тому знову викликала телеграмою свекруху, а сама тимчасом почала пакувати на всякий випадок речі.

З продажом меблів нічого не виходило — купців не було. В Советському Союзі люди взагалі ніколи не почували під собою твердого ґрунту і жили переважно „на валізках“, тому на якесь устаткування попит був завжди слабкий, а особливо тепер, коли в повітрі повисла якась нез'ясована тривога. Легко можна було продати лишень білизну і одягу, навіть ношену і стару. Але я того мала небагато і тримала його на скрайній випадок.

Свекруха приїхала також розчарована, що попередні купці які вже рік торгували будинок, тепер відступили і не давали жодної ціни.

А з інституту приходили щодня питати, коли буде вільне мешкання, що вже було призначене для нового професора, і грозили викинути мене на вулицю.

Єдиний вихід був — виїхати. Але як виїхати коли не було грошей?!

Я почувалася, як муха, що заплуталася в павутинні строкатого хижака: відчувала неминучу загибель, але врятуватися не могла.

Та в нещасті допомгло нове нещастя: захворіла старша дочка на кір. Хвороба йшла тяжко і скінчилася комплікаціями. І хоч як було мені шкода дитини, я не могла не радіти з цієї хвороби, як єдиної причини, що унеможливлювала інститутській адміністрації здійснити свої погрози — викинути мене на вулицю: з дітьми в Советському Союзі це найбільше чужилося...

Але і хвороба не могла вічно тягнутися. Дитина почала одужувати, а положення ще погіршилося з витратою останнього гроша. Треба було продавати те, що мало попит — одягу.

ОСТАННІ СТОРІНКИ

В пам'ятну неділю 21 червня 1951 року я збираю якісь речі і виношу їх на базар. Продаю все досить скоро і за порівняно добру ціну і, втішена, біжу щось купити. Але мене чекало нове розчарування: між столиками панувало замішання, пролавці чомусь поспішно ховали неспродані товари, не звертали жодної уваги на покупців і втікали з базарної площі.

Я скоріше випрошую, ніж купую, в якоїсь селянки трохи молока, і все ще думаючи над дивним настроєм базару, спішу додому.

В дворі зібралися майже всі мешканці нашого будинку і про щось пожвавлено розмовляли. Зауваживши мене, підкликають до гурту і питають, чи я знаю, що почалася війна. Це було таке несподіване, що мені запирає дух, і я прожогом влітаю до хати.

— Мамо! — кричу до старенької. — Мамо, чи ви знаєте?

Так, вона вже знала, тільки зовсім чомусь не раділа. Але я ділюю дітей, обіймаю свекруху і, захлинувшись від радості, повторюю:

— Ми врятовані! Ми врятовані! Нема сумніву, що більшовиків розіб'ють!

— Тихше! — холодно зупиняє мене мати. — Не кричи! Ще нічого невідомо і ще нічого не змінилося, а стіни і далі мають вуха...

Вибігаю надвір і ще раз перепитую сусідів. Ні, сумнівів не було жодних: цієї вочі німці вже бомбардували Київ, Житомир і інші міста.

Вертаюсь до хати і вперше за кілька років почувую апетит. Ні, не апетит, а голод! Страшний голод виснаженого довгим недоїданням організму. Накидаюся на залишки вчорайшого мізерного обіду, відшукую по кутках дані, напівзапліснілі недоїдки хлі-

ба і їм, їм, як Бог-зна які делікатеси. Їм і говорю безупину.

Свекруха зосерджено мовчить і не підтримує моєї розмови...

* * *

В найближчих днях вихором закрутилися події: мобілізація, хаотична втеча з фронту розгромлених військових частин, горячкова евакуація комуністів, жидів і відповідальних урядовців, бомбардування летовища, а над усім — паніка і безголов'я несподівано заскоченого небезпекою дикого неорганізованого натовпу.

Уряд закликав населення до масової втечі на схід, обіцяючи транспорт і всяку іншу допомогу. Проте виявилось, що транспортних засобів нестаче навіть для комуністичної верхівки, і партійні багаті в погоні за автами і підводами платили величезні суми, сварилися і билися, щоб якимось вихатися на переповнені вози. Один поїзд, набитий втікачами, що вирвався зі стації, по дорозі був збомбардований, а всі втікачі, котрі залишилися живими, були змобілізовані для направи залізниці. Хто козачно ховів тікати, мусів надіятися на власні ноги і на випадкові авта чи вози, що могли трапитися по дорозі.

В склепах, котрі досі стояли майже порожні, почали продавати, чи попросту роздавати даром споживчі артикули, мануфактуру, взуття і т. д.

Радієві звідомлення і преса намагалися представити цілковитий розгром фронту в дуже оптимістичних фарбах: „Наша героїчна Червона Армія, розбивши вщент ворога під містом..., з тактичних міркувань відійшла на зарані підготовлені позиції“... Поруч закликалося до гострої боротьби з слабодухами і панікерами, котрі сміли сумніватися в „нечуваних своєю блискучістю“ перемогах Червоної Армії. За необережно сказане слово правди або висловлення припущення про дійсний стан речей на фронті — судили і розстрілювали.

А наступ німців розгортався з шаленною швидкістю, і фронт посувався величезними кроками вперед. Паніка зростала.

Я дивилася на все це збоку і злобно посміхалася. Коли мене питали, чи я буду втікати на схід, робила великі очі і вдавала здивовану:

— Тікати?!! Чого? Адже це — перша паніка. Хіба ви не чуєте, як наша доблесна Червона Армія б'є німців? Вона, мабуть,

уже перейшла в контрнаступ і буде гнати ворога до самого Берліну...

На кожному кроці стояли нести з цивільного населення, переважно молоді і жіноцтва, що мали „обороняти країну від шпигунів і диверсантів“. Досить було якомусь втікачеві з заходу спитати за якусь адресу, як його заарештовували і відправляли для вивчення у НКВД.

Всі були затривожені і непевні, навіть ті, хто ненавидів більшовиків і давно чекав війни.

— Що то буде?... Як той фронт пережити?... — чулося на кожному кроці.

Здається, що на загальному тлі я була незначним вайнят-ком. Я не почувала страху ні перед бомбами, ні перед фронтом, навпаки нетерпляче чекала того фронту, як свого спасіння. По довгих безсонних місяцях мене напала якась дивна сплячка. Я спала, як забита, цілими ночами, спала вдень і все далі почувала себе сонною. Досить було сісти перухою на кілька хвилин, як уже й приходила втома, очі мої клеїлися, і я починала дрімати. В умовинах вимушеного безділля і воєнних настроїв не було потреби відмовляти собі так потрібного відпочинку, а він був найкращим ліком на мої виснажені нерви, і я, сама того не помічаючи, почала скоро приходити до сил. Зміна була така очевидна, що сусіди і знайомі не могли при зустрічі укрити свого здивування.

— Давіться, давіться! — жартував Федір. — Всі худнуть і марніють, а ви, можна сказати, „контрреволюційно поправляєтесь“!... Та це ж — явний політичний злочин отак виглядати в часи загального державного нещастя!...

А я все ще сумнівалася, що визволення стоїть на порозі, і боялася відхнути на повні груди, щоб не розігнати примари волі. Було дивно повірити у можливість тих змін, котрі могли мене урятувати з долі усплідженої і загнаної звірини і зробити знову людину. Було дивно правити до думки, що всі страхіння недавнього пережитого лягли темною смугою в неповоротне минуле, а натомість прийде щось нове... Турбот не було, болю також, і це створювало почуття дивної порожнечі, яку часом відчувається у сні.

Та одного разу гірка дійсність дала ще раз себе відчути. Здивована, побачила я, що моя свекруха складає свої речі до мішка, навидку переробленого з напечника.

— Мамо! — спитала я. — Що це має означати? Куди ви збираєтесь?

Мати, ніби дитина, зловлена на поганому вчинкові, здригнулася, потім сіла на ліжку і безпомічно опустила руки, заплакала.

— Мамо! Що з вами? Чого ви?..

— Не можу! — відповіла здавленим голосом. — Не можу!... Зайве було далі питати, але я питала:

— Не можете?! Чого?

— Не можу лишатися тут.. Я збожеволю!... Вчора передавали через радіо, що всі рекурси на старі справи і всі нові процеси переходять до компетенції воєнних трибуналів... Ти знавш, чим це загрожувє? Підтвердженням смертного вироку! Я мушу дістатися до Києва!... Я мушу знати, що буде з НИМ!...

Мамо! — кидаючися я до старенької. — Не робіть цього! Це нічого не допоможе!..

Мати, ніби для оборони зід удару, наставила руки:

— Замовчи! — увірвала мене. — Замовчи! Не відбирай мені останньої надії, бо вона єдина дає мені ще сили!.. Я не хочу цієї надії пережити!.. Як загину, то загину!

В словах її було стільки сили і розпачу, що сперечатися не було сенсу. Тому я обертаюся, виходжу до покою і сідаю коло відчиненого вікна.

Цілий вибор думок закрутився мені в голові, цілий рік рабудженнях почувань стовнився в душі і повернув мене до минулого.

Чи ж тільки до минулого?..

І раптом я виразно і гостро відчула те, що чоловік іще живий! Що він живе досі!!! Встала перед моїми очима розвук людина, яка щохвилини очікує виконання смертного вироку!.. І нема виходу, нема жадних надій, нема! Нема жадної близької істоти, котра б підтрима на дусі! Пустка! Страшна пустка смертної келії! Довкола сірі тюремні мури, на котрих шкрябає костистим палцем тасмничі знаки невблагана смерть!..

Чи ж маю я право тішитися своїм визволенням? Чи не легше було для сумління, коли і наді мною кілька днів тому висів Дамоклів меч?

— А.. Може, їхати також разом з матір'ю?..

— Ні! — істерично запротестувало все моє нутро. — Ні!

Переживання останніх років і живі спогади про „нацоків,

руденків, цариків та іншої злочинної зграї, особливо тепер, після кількох днів надії — позбутися їх назавжди, — викликали в мене такий непереможний трепет огиди і такої страшною ненависти, що я не могла знести навіть самої думки про нові зустрічі з ними. Це було вище моїх сил! Це було все одно, що з головою кинутися в кльоаку!

Ні! Їхати я не могла!

— Отже, що?.. Погодитись? Скоритись?

Чи то призначення, чи гра лукавої долі, яка на порозі нового життя примушує мене вихилити до дна гірку чашу?! А на дві чаші не жовч, а отруга...

Приступ несамозитого жалю роздирав мою душу, і я гризла руки з відчаю.

— Сусідко, ви дома? — несподівано впало під вікном.

Я пізнаю голос сусіда Федора.

— Дома. А що? — питаюся байдуже, ще опанована своїм гнітучим настроєм.

Сусід присувається до вікна і, озирнувшись по сторонах, говорить приглушеним голосом:

— Я прийшов вам сказати, що в місті почалися розстріли... Стріляють всіх родичів репресованих, сстріляють всіх підозрілих і навіть тих, хто бодай кілька днів був ув'язнений, байдуже, з якої причини... Втікайте! Втікайте з міста, або принаймі з мешкання!.. Подивіться, — показав рукою на червоні заграви, що виднілися в різних кінцях міста, — це палять документи і архіви в НКВД, в міліції і у всіх інших установах... Кажуть, що в НКВД були заготовлені списки на „ліквідацію“ сотень осіб, але в останній момент хтось через неухважність, а може й навмисне, вкинув ті списки в огонь... Тепер ловлять тих, кого пам'ятають.

Тут Федір починає перечислювати знайомі прізвища, кого забрав в НКВД, кого застрелили на вулиці, і кого при спротиві розстріляли у власнім мешканні.

— Вам загрожує страшна небезпека! Кажу ще раз: тікайте! Німці є в сорока кільометрах... Тепер гупо вмирати!.. Переховайтесь десь цих останніх два-три дні. Але вже втікайте, зараз, в тій хвилині!..

До моєї свідомости нарешті доходить зміст всього почутого, і я зриваюся з місця:

— Втікати? А діти?

— Це вже рішайте самі. Я сказав лишень те, що вважав своїм обов'язком сказати...

— А ви?

— Я мушу завтра зголоситися до війська: сьогодні дістав покликання. Прощайте! — і сусід зник.

Я почувався так, ніби мене хтось вже ловить за плечі. Хапав то одну річ, то другу, нарешті кидаю все, беру дитячі плащі і мибігаю надвір. Знаходжу свекруху з дітьми в садочку, коротко переказую їй останні новини і повідомляю, що мужу зникнути.

Свекруха розгубилася.

— Мамо, не стійте, допоможіть мені вбрати дітей, скоро!

— Але ж кули ти будеш тікати? Хто тебе прийме? А діти?

— Всі тікаємо: і я, і діти, і ви також!

— Я — ні!

— Мамо!..

-- Я не піду!

— Мамо, не доводьте мене до розпачу!

— Видно, що в тоні моему було щось надзвичайного, бо мати скорилася.

— Ідіть беріть якийсь плащ, але скоро!

— Та почекай, нехай хоч принаймні стемніє!.. Як же так тікати?.. А що ж діти будуть їсти? Треба взяти якісь речі, то може що виміняємо... Царице Небесна, заступи, сохрани і помилуй!.. Я возьму бодай годинника...

— Ідіть, ідіть! Але чого ж ви стоїте!..

Старушка дріботить до хати, але в цьому моменті чується зловіщий гул...

Літаки!

Я вперше від початку війни відчуваю страх.

— Мамо! — завертаю з дороги свекруху. — Не йдіть до хати! Тікаймо! Тікаймо!

Пускаємось щодуху бігти. З усіх боків починають гудіти опізнені сирени.

Добре, що мешкаємо майже на краю міста, і нам лишається кілька кварталів, щоб вибігти в поле. Але не добігаємо навіть до половини дороги, як гул чується просто над нами. Падаємо всі під якийсь паркан, тісно притулившись одне до одного.

В повітрі роздається різкий свист, а за ним потужні вибухи бомб. Земля глухо гуде і колишиться. По хвилині перерви атака починається з новою силою.

Я тулю голівки переляканих дітей до своїх грудей і зумав тільки про одне:

— Як смерть — то нехай для всіх відразу!..

По якомусь часі бомбардування припинилося, літаки відлетіли, а ми все ще лежимо, боючись поворхнутися.

— Місто горить! Подивіться на місто! — гукає хтось поблизу.

Ми встаємо і каменіємо на вигляд страшної картини: все місто було в огні. Десь тріщали і падали великі будинки, чулися крики людей, здіймалися до неба високі стовпи вогню, і знову чулися вибухи: це вилітали в повітря магазини з амуніцією.

Тепер тікати!..

Віжимо далі, натикаючись на таких самих переляканих людей. Одні бігли вперед, обганяючи нас, другі бігли в протилежнім напрямі, осатапілі від жаху, з клунками і дітьми на руках.

Нарешті опиняємось за містом серед моря дозріваючого збіжжя і йдемо повільнішим кроком. Перед нами і поза нами видніються постаті людей, що спішать геть в той напрямок, де видніються села.

Діти вже не можуть далі бігти, а ми так само помучені і не можемо їх нести. Сідаємо краєм дороги трохи відпочити.

Над містом стояла зловіща заграва. Море полумені колпалося під подувами вітру і набирало різних відтінків у вечірніх сутінках.

Раптом на краю міста почав здійматися вгору новий пожеж, цілком не подібний до інших. Полум'я било яскраво і потужно, не змішане з димом.

— В'язниця горить! В'язниця!.. Облили бензином!.. Вчора возили бензину до в'язниці!.. Вісімсот в'язнів!.. — гукали з жахом перехожі.

— А-а-а! А-а-а! А-а-а!.. — неслися звідкись дикі звуки. — А-а-а!..

— Що це? — питаю сама себе. — Чи я божеволію, чи це дійсно хтось кричить?

Перевожу погляд на свекруху і в тому моменті з горла мені вихоплюється те саме дике: а-а-а!..

Не знаю, що більше потрясло мною: чи вигляд палаючої могили з сотнями живих жертв, чи невільне порівняння з іншою в'язницею, чи божевільний вигляд матері. Вона була така страшна, як виходець з пекла: з безтямними очима і широко розкритим ротом ковтала повітря, мов риба, виквишена на берег, а старечі руки конвульсійно шарпали комір блузки.

— Це ви? — роздався коло нас голос Федора, котрий біг з дитиною на руках. — Ходім далі! Ходім, не зупиняйтесь!.. Марусю! — гукнув назад до жінки, що бігла за ним з валізкою. — Не відставай, бо загубишся!..

Сверкруха не рухалася.

— В'язниця горить! — вишентала глухум голосом.

— Так! Про це говорили ще вчора в місті, але я не вірив! Негідники! Скористалися налетом і запалили живих людей!.. Але не стійте, ходім!

Мати робить перші кроки несвідомо, з поглядом, все ще скронаним до страшного видовища, але потім обертається і йде з нами.

Пройшовши де-кілька кілометрів стаємо знову. Недалеко з лівої сторони видніється село. Заходити, чи йти далі?

— Йдемо далі! — командує сусід.

Сверкруха рішучо зупиняється.

— Я далі не йду! — заявляє вона. — Я прощаюся з вами і вертаюся назад.

— Кули вертаєтесь? — спитав здивований сусід. — Хіба не бачите, що місто горить? Перечекаємо що десь зо два дні в селі, поки прийдуть німці, а тоді вернемося усі.

— Ні, ні! — вперто відповідає старенька. — Я мушу виїхати ще перед фронтом. Ви забуваєте, що в мене син у в'язниці.

— Знаю про це! Але чим поїдете? Транспорту нема!

— То піду пішки.

— Пішки? Чи ви добре подумали над тим, що говорите?! У воєнних умовах пройти кілька сотень кілометрів — не на ваші сили! І... зрештою, що це допоможе? Коли в мирний час нічого не можна було зробити, то тепер, в це безголов'я..

Мати знову благально наставила руки:

— Тільки нічого мені не кажіть! — перебила Федора. — Прошу вас, не кажіть! Мене ніхто не переконає! Я не маю чого

тратити, хіба саме життя. Але що воно для мене варте, коли страчу сина?.. Як судилося мені загинути, то загину прінаймі зі свідомістю, що зробила все можливе, щоб Його врятувати.

— Як знаєте!.. — сумно відповів Федір. — Я не смію казати рішучого слова — і подивився на мене.

А я мовчала, відчуваючи, що слова безсилі там, де говорять серце матері.

— Ідіть уже! — увірвала загальну мовчанку мати. — Діти потишилися, а я також мушу послішати. Хай Бог вас всіх благословить і береже від усього злого. Ви, Федоре, будьте за брата Ользі! Їй, може, потрібна буде допомога... Може, ще побачимось Прощайте!..

Мене охоплює почуття глибокого жалю.

— Мамо — обіймаю я свекруху, цілуючи її руки. — Мамо!.. Лишаєте нас?.. Ідете самі в таку небезпечну дорогу?.. А хто ж вас оборонить у небезпеці?

— Не плач! Яюсь то воно буде.. Дітки поцілуйте бабуню, бабуня вже йде!..

Вона по черзі хрестить і цілує мене і дівчаток, обіймає сусідів і вертається назад. Потім зупиняється і гукає:

— Олю, чуєш? Я хату замкну, а ключі сховаю під ганком. Добре?

— Добре, — відповідаю крізь плач.

— Будь здорова! Бережи дітей!

Ми стоїмо ще якийсь час і плачучи ливимось вслід віддаляючійся старечій постаті, що жертвенно йде назустріч пожарищу і смерті, опанована священним почуттям материнського обов'язку.

Мене починають полонити сумні думки: Про свекруху, що зараз уже мусіла бути в місті, про чоловіка і про себе саму.

— Що ви задумались? — питає мене сусід. — Тяжко вам? Покиньте безплідні думки! Це нічого, крім зайвого болю, вам не дасть.

— Ах, Федоре! — відповідаю йому. — Часом стриманий біль і приспаве горе рознуки лягають важким каменем на власне сумління...

— Залишіть це, Ольго! Ви своєму сумлінню вже принесли належну данину.

— Ва певні того? А, пам'ятаєте, як ще недавно самі сказа-

ли, що я маю камінне серце, що я є божевільною?..

— Гм!.. Це було сказане в трохи іншому значенні... Мене тоді, — правду кажучи, — здивувало ваше признання, що ви не можете плакати. Але я тепер бачу, що це був вияв просто подувугідної твердості характеру і навіть, якщо хочете, героїзму!..

— „Героїзму“?! — іронічно підхопила я. — Ні, це не героїзм і не сила характеру! Це щось таке, що взагалі не вкладається в поняття нормальної людини! А ну ж, уявіть собі, що ваша дружина, чи ваша дитина, словом, хтось найдорожчий вашому серцеві — вмирає. І ви, знаючи, що ця наймиліша вам істота знаходиться в агонії, стараетесь показати твердість характеру: рано встаєте, голитесь, умиваетесь, снідаєте, берете течку і йдете до праці. Потім приходите додому, обідаєте, часопис і т. д., коротко кажучи, ведете звичайний спосіб життя. Чи ви би могли так робити?

— Ви вибрали невдале порівняння: ваша трагедія носить трохи відмінний характер!

— Моя трагедія, Федоре, чи, зглядно, мого чоловіка, має дійсно відмінний характер, бо вона гірша звичайної смерті! Коли хтось вмирає в колі своєї родини, під опікою своїх близьких — він є ще щасливий! А тут, — уявіть собі! — в'язниця, самотність, тортури, упродовження і очікування насильної смерті від ката! Який жах, який біль мусить переживати людина, що гине так гупо, безхосенно, безправно. А його жінку, себто, мене, життя в той самий час тримає у своїм звичайнім трибі. Вона не має права віддати належне своїм почуванням, її супружні обов'язки зникають перед обов'язками уряднички до тої мордерської державної системи, котра засудила її невинного чоловіка на смерть. „Поняття моралі, — чи, в даному випадкові, обов'язків, — определяється державними інтересами“, як сказав був мені директор школи. Спробуйте це пояснити світові, відділеному від нас кордонами і вихованому в роданній і християнській моралі! Спробуйте! Та я ж в очах того світу буду потворою! Зрештою... чи тільки в очах світу? Я у своїх власних є потворою!

Федір поклав свою руку на мою:

— Ви є змучені, поденервовані, а тому і несправедливі до себе. А що ж ви інакшого могли зрештою?

— Що зрештою?! Покинути працю, ізлити скрізь! Добивати-

ся! Благати! Вимагати! Навіть продати душу!!!

— І що б це допомгло? Вас відразу посадили б до в'язниці тільки за те, що ви самовільно залишили посаду. А потім надала б справі харатер політичний і..

— Ах, в таких випадках не зважують наслідків рішень! Федір встав.

— Вибачте, але тепер ви говорите дурниці! Наслідки треба зважувати завжди, а тим більше вам у такому випадкові, бо ви маєте діти!.. Ог і вилізла у вас істерична жіноча логіка: щойно говорили, що світ вас не зрозуміє, а тепер говорите так, як би самі жили в інших обставинах. Скажіть, де, в якій ділянці умовій, почуттєвій чи фізичній ми мали свободу людського індивідууму? Адже ми раби не тільки у поступуваннях, але навіть у думках і почуваннях! Ми раби в такій повноті значення, яких ще не було під сонцем! Тому, коли я смертельно ненавиджу більшовизм, то не так за масове фізичне знищення народів при допомозі штучного голоду і смертних вироків, не так за страшні репресії, як за ту безприкладну в цілій історії людства політику, що спотворює навіть найцінніші духом інтелекти і наказує їм робити те, що їй потрібно. І хіба тільки це? Адже взагалі та диявольська система зруйнувала доценту найпінніші духові, культурні і моральні здобутки людства, виборювані від дикунства і варварства впродовж цілих віків. Ми вже навіть не думасмо про національний розвиток, про політичну незалежність і про всякі інші „високі матерії“! Ми хочемо тільки фізично існувати і мати повний шлунок! Скільки лишилося людей, які думають інакшими категоріями? Думаю, що небагато, та й ті ніколи вголос нічого не скажуть!

Ви кажете, що є потворою. Коли б дійсно так було, то не було б у вас того болю і тих докорів сумління, які отруюють вашу душу. В нормальнім світі ваша поведінка в часи кривавої трагедії вашого чоловіка була б цілком інакша. Але в нас закони середовища були сильніші від волі індивідууму і були наставлені спеціально на те, щоб зламати і спотворити всіх, а особливо людей сильної волі. Оцінки, як бачите, змінюються. Кожен з нас є до деякої міри „потворою“, і найгірше те, що не відчуває цього.

Ма ще колись поговоримо докладніше на цю тему... Тепер же раджу вам ще раз, ще останній раз! — скоритися перед нев-

благаністю більшовицької дійсности і прийняти цей тяжкий удар. Але майте всі надії, що скоро буде інаше!

З тими словами сусід простягнув мені руку.

— Скоро день, і як вже мушу йти. Треба попрощатись ще з жінкою і сином. Бувайте здорові!

— Ідете голоситися до війська?

— Ні! Я, здається вам досить ясно висловив свої погляди. Воювати за більшовизм можна хіба лишень під смертельним примусом, інакше — це злочин! Я можу воювати лишень проти більшовизму, і на цю справу життя не пожалію... Прощайте!

— А куди ж ви йдете?

— Іду ховатися в полі. Тут всім скажу, що йду до міста на мобілізацію. Коли б вас хтось питав, то будете говорити те саме. Добре?

— Добре. Ідіть щасливо і щасливо вертайтеся! Ми з Марусею будемо вас чекати...

— Так, чекайте мене! Я сподіваюся, що при повороті зможу вас повітати з визволенням.

Він міцно стискує мої обидві руки та йде до жінки в стодолу.

Я лишаюся ще сидіти, бо знаю, що спати не зможу. Давлюсь на порожній сід і на бліднучу заграву міста.

Зорі поволі гасли. Від недалекого ставу тягло свіжим ранковим вітром. Завзято кричали півні.

Народжувався новий день!..

Я чекала schoлу сонця!

Але, лишень виткнувся з-за обрію краєчок золотого диску, як його заступила грізна темна хмара...

